

نگرشی بر نگارش‌های کلامی (۱۰)

استِقْصَاءُ النَّظْرِ فِي الْبَحْثِ عَنِ الْقَضَاءِ وَالْقَدَرِ

۱۷۱-۲۹

چکیده: رساله مختصر اما پرثمر استِقْصَاءُ النَّظْرِ فِي الْبَحْثِ عَنِ الْقَضَاءِ وَالْقَدَرِ در زمره تک‌نگاشت‌های متکلم آوازه‌مند امامی، حسن بن یوسف بن علی بن مُطَهَّر حَلّی (د: ۸۴۶ - ۶۲۷ هـ.ق.) ملقب به علامه حلی قرار دارد که به بحث از موضوع بحث برانگیز و مناقشه‌آمیز جبر و اختیار اختصاص یافته است. او در این اثر کوشیده است دیدگاه‌ها و ادله باورمندان به دو عقیده جبر یا اختیار انسان در صدور افعال را شرح دهد و آنگاه بر اساس دلایل عقلی و نقلی ایستار درست را در این مسئله تبیین نماید. در مقاله حاضر، نخست به مهم‌ترین نگاشته‌های متکلمان پیش از علامه حلی در موضوع قضاء و قدر اشاره می‌شود. پس از آن، ساختار و محتوای رساله استِقْصَاءُ النَّظْرِ، تاریخ نگارش آن، ویراست‌های مختلف به چاپ رسیده از این اثر، شرح نگاشته شده بر آن و نیز دست‌نویس کهن ارزشمندی از رساله مزبور معرفی و بررسی می‌شود.

کلیدواژه: استِقْصَاءُ النَّظْرِ فِي الْبَحْثِ عَنِ الْقَضَاءِ وَالْقَدَرِ، علامه حلی، قضاء و قدر، جبر و اختیار، کلام شیعه.

Nagarishī bar nagārish-hā-yi kalāmī (10):
“Istiḡṣā’al-Nazar fi-l-Baḥth ‘an al-Qadā’ wa-l-Qadar”

Hamid Ataei Nazari

Abstract : The brief but prolific treatise of “Istiḡṣā’al-Nazar fi-l-Baḥth ‘an al-Qadā’ wa-l-Qadar” is one of the monographs of the famous Imami theologian, Ḥasan ibn Yūsuf ibn Alī ibn Muṭahhar, known as Al-‘allāma al-Ḥillī (648-726), which concerns the controversial issue of man predestination and free will. In this work, he has tried to explain the views and arguments of the proponents of predestination or human free will in performing various acts, and then to explain the correct position on this issue based on rational and narrative reasons. In the present article, first of all, the most important writings of the theologians before Al-‘allāma-al- Ḥillī on the subject of predestination and free will are introduced. then, the structure and content of the treatise “Istiḡṣā’al-Nazar”, the date of its writing, the various published editions of the work, the commentaries written on it, as well as the valuable and old manuscript of the treatise are examined.

Keywords: “Istiḡṣā’al-Nazar fi-l-Baḥth ‘an al-Qadā’ wa-l-Qadar”, Al-‘allāma al-Ḥillī, Pre-destination and Free Will, Shi’ite Theology.

تأملات في المدونات الكلامية (١٠)
استقصاء النظر في البحث عن القضاء والقدر
حميد عطائي نظري

الخلاصة: تندرج رسالة استقصاء النظر في البحث عن القضاء والقدر- المختصرة والغنيّة بثمارها في أن - في زمرة الآثار الفريدة للمتكلّم الإمامي البارز الحسن بن يوسف بن علي بن المطهر الحلي (٦٤٨ - ٧٢٦ هـ) الملقّب بالعلامة الحلي، وقد خصّصها للبحث في موضوع الجبر والاختيار، المثير للجدل والنقاش. وبذل المؤلف جهده في شرح آراء وأدلة المعتقدين بعقيدتي جبر الإنسان أو اختياره في صدور الأفعال، ومن ثمّ بيان الرأي الصحيح في هذه المسألة استناداً على الأدلة العقلية والنقلية. أمّا المقال الحالي، فيبدأ بالإشارة إلى أهمّ تأليفات المتكلّمين قبل العلامة الحلي في موضوع القضاء والقدر، ثمّ ينتقل إلى بيان شكل ومحتوى رسالة استقصاء النظر، وتاريخ كتابتها، والتحريرات المختلفة المطبوعة من هذه الرسالة، وما كتب عليها من الشروح، إضافةً إلى تعريف إحدى المخطوطات القديمة القيمة للرسالة المذكورة.

المفردات الأساسية: استقصاء النظر في البحث عن القضاء والقدر، العلامة الحلي، القضاء والقدر، الجبر والاختيار، كلام الشيعة.

۱- مقدمه

رساله مختصر اما پرثمر «استقصاء النظر في البحث عن القضاء والقدر» نوشته فقیه و متکلم نامدار امامی جمال‌الدین ابومنصور حسن بن یوسف بن علی بن مظهر جلی (د: ۶۴۸ - ۷۲۶ ه.ق.) یکی از نگاه‌هاست که با روش و رویکرد کلامی به موضوع «جبر و اختیار انسان» یا به تعبیر دیگر، «قضا و قدر الهی» پرداخته است. این رساله تاکنون بدرستی معرفی نشده است و جوانب مختلف آن مورد بررسی قرار نگرفته. از این رو، در نوشتار حاضر تلاش می‌شود ضمن تعریف ساختار و محتوای رساله مزبور، برخی آگاهی‌های سودمند در خصوص این اثر و نگاه‌هاست‌های پیرامون آن ارائه گردد.

مسئله جبر یا اختیار انسان در انجام کارها در زمره مسائل بحث برانگیز و موضوعات مناقشه‌آمیز میان مسلمانان از دوران نخستین اسلامی تاکنون بوده است. تردیدی نیست که از انسان افعالی صادر می‌شود؛ اما اینکه افعال آدمی تا چه اندازه معلول اراده و اختیار و قدرت خود اوست و تا چه میزان تحت تأثیر اراده و مشیت و فعل خداوند پریشی است سخت غامض و پیچیده. این مسئله از آنجا که با موضوعات مهمی چون سرنوشت، تکلیف شرعی و اخلاقی و نیز جزای اخروی انسان ارتباطی ژرف و استوار دارد نه تنها افکار متکلمان بلکه اذهان عموم اندیشه‌ورزان و دینداران را نیز به خود معطوف و مشغول داشته است و پرسش‌هایی اساسی را فراروی هر یک از آنان نهاده. همین امر موجب شده است که بسیاری از دانشوران و فیلسوفان و متکلمان مسلمان بر اساس روش و رویکرد و مبانی خاص خود به بحث از این مسئله بپردازند و دیدگاه خویش را در این زمینه تبیین نمایند. نسبت افعال انسان (از جمله نفس اراده و اختیار او) با اراده و اختیار خود انسان و نیز با اراده و مشیت و قضا و قدر الهی، همچنین، یکی از موضوعات اصلی مباحثات و مجادلات متکلمان فرقه‌های مختلف اسلامی در طول تاریخ بوده است. حاصل این بررسی‌ها و مباحثات نگارش و تدوین مکتوباتی پرشمار و ارزشمند در این موضوع است که قدمت برخی از آنها به سه قرن نخستین اسلامی باز می‌گردد. در ادامه، شماری از مکتوبات مهم و معروف در زمینه جبر و اختیار یا قضا و قدر به اختصار معرفی می‌شود تا میراث علمی دانش کلام اسلامی در این موضوع از آغاز تا پیش از نگارش رساله «استقصاء النظر به اجمال معلوم گردد.

۲- مهمترین تک‌نگاشت‌های کلامی در باب قضا و قدر

گذشته از فصول و بخش‌های جداگانه‌ای که در اغلب آثار جامع کلامی در ضمن مباحث مطرح در عدل الهی ذیل عناوینی چون «الکلام في المخلوق» یا «في أنا فاعلون» به بحث درباره جبر و اختیار یا قضا و قدر الهی اختصاص داده شده است، تک‌نگاشت‌ها و رسائل مستقل پرشماری نیز در این زمینه نوشته و منتشر شده است که مهمترین آنها از قرن نخست هجری تا عصر علامه حلی از این قرار است:

۱) رساله في الردّ على القدرية.

نگاشته‌ای است کوتاه منسوب به حسن بن محمد بن حنفیه (د: ح ۱۰۰ ه.ق.)، نواده حضرت علی (ع)، در دفاع از عقیده به جبر و طرد نظریه اختیار انسان در اعمال که تاریخ تألیف آن سال ۷۳ هجری قمری گفته شده است.^۱ یوزف فان اس بخش‌های بازمانده از این رساله را زیر عنوان «قَطْعٌ مِنَ رِسَالَةِ الْحَسَنِ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ الْحَنْفِيَّةِ فِي الرَّدِّ عَلَى الْقَدَرِيَّةِ» به همراه ترجمه آلمانی و پژوهشی در باب آن منتشر کرده است.^۲ همچنین، متن این رساله، در ضمن ردّیه‌ای بر آن از امام زیدی الهادی إلى الحقّ یحیی بن حسین (د: ۲۹۸ ه.ق.) مندرج است. متن رساله در دو ویراست یادشده تقریباً یکسان است و تنها در ضبط برخی کلمات و عبارات اختلافات اندکی دیده می‌شود. در ادامه، ردّیه مزبور با تفصیل بیشتری معرفی خواهد شد (نگرید در ادامه، شماره ۸).

۲) رساله عُمر بن عبد العزيز في الردّ على القدرية.

رساله مختصری است منسوب به خلیفه اموی عمر بن عبدالعزیز (د: ۱۰۱ ه.ق.) در ردّ بر قدریه (یعنی معتقدان به اختیار انسان در اعمال و منکران قدر الهی).

متن این رساله در کتاب جلیة الأولیاء ای حافظ ابونعیم اصفهانی (د: ۴۳۰ ه.ق.) نقل گردیده است و ویراستی انتقادی از آن نیز بر اساس دست‌نوشته‌های مختلفی از رساله همراه با ترجمه آلمانی به اهتمام یوزف فان اس فراهم آمده.^۳ همچنین، پژوهش‌هایی در خصوص وثاقت و اسناد و تحلیل محتوای این رساله به طبع رسیده است.^۴

۳) رساله الحسن البصری في القدر.

مکتوبی کوتاه منسوب به حسن بصری (د: ۱۱۰ ه.ق.) در خطاب به عبدالملک بن مروان است در دفاع از نظریه آزادی اراده و اختیار انسان در اعمال و ردّ و تخطئه جبرگرایان. شهرستانی انتساب این رساله را به حسن بصری محلّ تردید دانسته، احتمال انتساب آن به واصل به عطاء (د: ۱۳۱ ه.ق.) را مطرح کرده است.^۵ این احتمال ظاهراً قابل پذیرش نیست؛ چون در دوره حکومت عبدالملک، واصل بن عطاء در سنین نوجوانی بوده است و نگارش چنین نامه‌ای از سوی او بسیار بعید به نظر می‌رسد.^۶ تاکنون ویراست‌های متفاوتی از این متن بر اساس دست‌نوشته‌های مختلف آن به چاپ

۱. نگرید به: فان اس، یوسف، بدايات علم الکلام في الاسلام (Anfänge muslimischer Theologie)، ص ۵۵.

۲. همان، صص ۹ - ۳۷ (متن عربی رساله).

۳. همان، صص ۳۸ - ۵۴ (متن عربی رساله).

۴. برای نمونه نگرید به:

Cook, Michael, *Early Muslim Dogma: A Source-Critical Study*, Cambridge, Cambridge University Press, 1981, pp. 124-136 (13. The epistle of Umar II).

۵. الشهرستاني، عبدالکریم، الملل والنحل، ج ۱، ص ۵۱.

۶. دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ج ۲۰، ص ۵۷۴ (مدخل حسن بصری).

رسیده است.^۷ جستارها و پژوهش‌هایی نیز در خصوص اصالت این متن و تحلیل محتوای آن نشر شده است.^۸ ترجمه‌ای فارسی از این رساله نیز در دست است.^۹

۴) کتاب القدر.

رساله‌ای است به قلم متکلم اباضی نامدار زنده در قرن دوم هجری، ابومحمد عبدالله بن یزید فزاری / بغدادی (د: پس از ۱۷۹ ه.ق.)^{۱۰} پیشوای فکری فرقه نکار و همکار هشام بن حکم در کوفه، در دفاع از جبر و تقدیر الهی و انکار دیدگاه معتزله در باب تفویض و اختیار انسان. ویلفرد مادلونگ و عبدالرحمان السالمی متن این رساله را همراه با پنج رساله کلامی دیگر از فزاری منتشر کرده‌اند.^{۱۱}

۵) کتاب الرد علی القدریة.

نگاشته دیگری است از ابومحمد عبدالله بن یزید فزاری / بغدادی در ردّ بر طرفداران اختیار و آزادی اراده انسان که آن را پس از کتاب القدر و در یمن تألیف کرده است. متن این رساله بطور کامل در ضمن ردّیه‌ای که امام زیدی، الناصر لیدین الله احمد بن یحیی بن الحسین (د: ۳۲۲ ه.ق.) بر این کتاب نوشته است (نگرید به شماره ۹)، مندرج و قابل ملاحظه است.^{۱۲}

۶) رساله الرد علی المجرّبة.

نگاشته‌ای از امام زیدی قاسم بن ابراهیم رسی (د: ۲۴۶ ه.ق.) است در ردّ بر جبریّه که در آن با استناد به آیات قرآن مجبور بودن انسانها در اعمال انکار و ابطال شده است. دست‌کم دو ویراست مختلف از این رساله به طبع رسیده است.^{۱۳}

۷. نگرید به: عمارة، محمد، رسائل العدل والتوحيد، دارالهلل، ۱۹۷۱ م، ج ۱، صص ۸۱ - ۹۳. نخستین ویراست از این رساله را نگرید در صص ۶۷ - ۸۳ از مقاله زیر:

Ritter, Hellmut, "Studien zur Geschichte der islamischen Frömmigkeit I. Ḥasan al-Baṣrī", *Der Islam*, vol. 21, Issue 1, 1933, pp. 1-83.

۸. برخی از مهمترین این پژوهش‌ها عبارت است از:

Obermann, Julian, "Political Theology in Early Islam: Ḥasan Al-Baṣrī's Treatise on Qadar", *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 55, No. 2 (Jun., 1935), pp. 138-162.

Schwarz, Michael, "The Letter of al-Hasan al-Baṣrī", *Oriens*, Vol. 20 (1967), pp. 15-30.

Cook, Michael, *Early Muslim Dogma: A Source-Critical Study*, Cambridge, Cambridge University Press, 1981, pp. 117-123 (12. The epistle of Ḥasan of Baṣra).

۹. نگرید به: ثبوت، اکبر، حسن بصری، صص ۴۱۹ - ۴۳۸.

۱۰. درباره او نگرید به: فان اِس، یوزف، کلام و جامعه در سده‌های دوم و سوم هجری، ج ۱، صص ۶۰۳ - ۶۱۴.

11. Abdulrahman Al-Salimi and Wilferd Madelung, *Early Ibādī Theology: Six Kalām Texts by 'abd Allāh B. Yazīd Al-Fazārī*, Brill, 2014, pp. 13-58.

12. Madelung, Wilferd, "al-Fazārī, 'Abdallāh b. Yazīd", in: *Encyclopaedia of Islam*, THREE, Edited by: Kate Fleet, Gudrun Krämer, Denis Matringe, John Nawas, Everett Rowson. Consulted online on 20 August 2020 <http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912-ei3-COM-30960>.

۱۳. نگرید به: عمارة، محمد، رسائل العدل والتوحيد، دارالهلل، ۱۹۷۱ م، ج ۱، صص ۱۴۴ - ۱۵۶؛ الرسی، القاسم بن ابراهیم،

۷) کتاب الردّ علی المُجِبِّةِ القَدْرِيَّةِ.

این اثر نگاشته امام زیدی الهادی علی الحقّ یحیی بن حسین بن قاسم بن ابراهیم (د: ۲۹۸ ه.ق.) در ردّ بر جبرگرایان است که در آن نویسنده، نخست استدلال‌های قرآنی مدافعان جبر را بازگفته و به ابطال آنها پرداخته و سپس با تمسک به آیات قرآن و دلایل عقلی، اختیار انسان را در اعمال اثبات کرده است. از این رساله نیز دست‌کم دو ویراست مختلف در دسترس است.^{۱۴}

از همین نویسنده، تک‌نگاشت کوتاه‌تر دیگری با عنوانی مشابه با رساله مزبور و در ردّ بر جبریّه نیز بازمانده است که در آن از طریق احتجاج به آیات قرآن مجبور بودن انسان در انجام افعال ابطال گردیده و اختیار آدمی در اعمال به اثبات رسیده است. این رساله نیز در ضمن مجموع رسائل کلامی یحیی بن حسین چاپ شده است.^{۱۵}

۸) کتاب الردّ و الاحتجاج علی الحسن بن محمّد بن الحنفیّة.

این کتاب ردّیه‌ای مبسوط است از امام زیدی الهادی علی الحقّ یحیی بن حسین بن قاسم بن ابراهیم (د: ۲۹۸ ه.ق.) بر رساله فی الردّ علی القدریّة منسوب به حسن بن محمّد بن حنفیّه. در این نگاشته، یحیی بن حسین - که انتساب رساله مزبور را به حسن بن محمّد بن حنفیّه قطعی تلقی می‌کرده است - پس از نقل عین عبارات رساله الردّ علی القدریّة به تفصیل، آراء و ادلّه مطرح در آن در خصوص اثبات جبر را نقد و ردّ نموده است و عقیده به اختیار انسان در انجام کارها را ثابت کرده. از این کتاب تاکنون دو ویراست متفاوت نشر یافته است.^{۱۶}

۹) کتاب النجاة لِمَن اتَّبَعَ الهُدَى واجتنب الرَّدَى.

این کتاب مفصل ردّیه‌ای است که امام زیدی، الناصر لیدین الله احمد بن یحیی بن الحسین (د: ۳۲۲ ه.ق.) بر کتاب الردّ علی القدریّة از ابو محمد عبدالله بن یزید فزّاری / بغدادی نوشته است و در آن به نفی جبر و اثبات اختیار انسان پرداخته. نویسنده در این کتاب، نخست، عین عبارات کتاب الردّ علی القدریّة را نقل کرده است و سپس مطالب و دعاوی مطرح در آن را نقد نموده. کتاب النجاة بی‌گمان از مبسوط‌ترین مکتوبات متکلمان متقدم مسلمان در بحث از قضاء و قدر و جبر و اختیار

مجموع کتب و رسائل الإمام القاسم بن ابراهیم الرسی، ج ۱، صص ۴۹۹ - ۵۱۱.

۱۴. نگرید به: عماره، محمّد، رسائل العدل والتوحيد، دارالهلل، ۱۹۷۱ م، ج ۲، صص ۳۲ - ۶۸؛ الهادی علی الحقّ، یحیی بن الحسین، مجموع رسائل الإمام الهادی علی الحقّ القويم یحیی بن الحسین بن القاسم بن ابراهیم (الرسائل الأصولیّة)، صص ۲۳۹ - ۲۶۶.

۱۵. الهادی علی الحقّ، یحیی بن الحسین، مجموع رسائل الإمام الهادی علی الحقّ القويم یحیی بن الحسین بن القاسم بن ابراهیم (الرسائل الأصولیّة)، صص ۲۱۸ - ۲۳۸.

۱۶. نگرید به: عماره، محمّد، رسائل العدل والتوحيد، دارالهلل، ۱۹۷۱ م، ج ۲، صص ۱۱۷ - ۳۰۳؛ الهادی علی الحقّ، یحیی بن الحسین، مجموع رسائل الإمام الهادی علی الحقّ القويم یحیی بن الحسین بن القاسم بن ابراهیم (الرسائل الأصولیّة)، صص ۲۲۷ - ۴۲۱.

به شمار می‌آید. ویراستی انتقادی از این اثر ارزشمند به اهتمام ویلفرد مادلونگ به چاپ رسیده است.^{۱۷}

۱۰ «کتاب المخلوق» از المغنی.

مجلد هشتم از موسوعه کلامی ارزشمند قاضی عبدالجبار معتزلی (د: ۴۱۵ ه.ق.) «کتاب المخلوق» نامیده شده است و در حکم کتاب مبسوط مستقلی است درباره جبر و اختیار. قاضی در این کتاب که در بیست فصل تدوین یافته است دیدگاه‌های مختلف را در باب خالق و پدیدآورنده حقیقی افعال انسان برشمرده و سپس به تفصیل به دفاع از دیدگاه معتزله و ردّ نظریه «کسب» اشاعره و شبهات آنان پرداخته است. این مجلد از کتاب المغنی که خوشبختانه به چاپ نیز رسیده است^{۱۸} یکی از چند مصدر مفصل اصلی برای مطالعه دیدگاه معتزله در خصوص مسأله جبر و اختیار به حساب می‌آید. به همین نحو، مجلد نهم از کتاب المغنی که درباره موضوع «تولید و افعال متولد» تألیف شده است^{۱۹} نیز مباحثی مرتبط با جبر و اختیار دارد که باید مدّ نظر قرار گیرد.

۱۱ إنقاذ البشر من الجبر والقدر.

این رساله، چنانکه از عنوانش هویدا است، در نقد و نفی عقیده به جبر نگاشته شده است. با وجود اینکه نگارش این اثر در برخی مصادر به شریف مرتضی (د: ۴۳۶ ه.ق.) نسبت داده شده است، دلایلی متین و منطقی بر نفی این انتساب وجود دارد.^{۲۰} با توجه به قرائن متنی و شواهد فرامتنی، نویسنده این رساله احتمالاً متکلمی غیر امامی است. تاکنون چندین ویراست گونه‌گون از رساله مزبور بر بنیاد دست‌نوشته‌های مختلف آن نشر یافته است.^{۲۱}

۱۷. الناصر لدين الله، أحمد بن يحيى، كتاب النجاة، باعتناء: ويلفرد ماديلونغ، المعهد الألماني للأبحاث الشرقية، بيروت، ۱۴۳۰ / ۲۰۰۹، ۳۵۱ + ۱۸ ص.

۱۸. الأسد آبادي، القاضي عبدالجبار، المغني في أبواب التوحيد والعدل، ج ۸ (المخلوق)، تحقيق: توفيق الطويل، سعيد زايد، راجعه: ابراهيم مدكور، القاهرة، ۱۹۶۳ م، ۳۳۸ ص.

۱۹. الأسد آبادي، القاضي عبدالجبار، المغني في أبواب التوحيد والعدل، ج ۹ (التوليد)، تحقيق: توفيق الطويل، سعيد زايد، راجعه: ابراهيم مدكور، القاهرة، ۱۷۰ ص.

۲۰. در این خصوص نگرید به مقاله حُسن علی عبدالساتر که با مشخصات زیر به چاپ رسیده است:

Abdulsater, Hussein Ali, "To rehabilitate a theological treatise. Inqādh al-Bashar min al-Jabr wa-l-Qadar", *Asiatische Studien - Études Asiatiques*, Volume 68, Issue 2 (Jul 2014), pp. 519-547.

همچنین نگرید به: انصاری، حسن، «مشکل انتساب کتاب انقاذ البشر من الجبر والقدر به شریف مرتضی» منتشر شده در: <http://ansari.kateban.com/post/1923>

۲۱. مشخصات برخی از این چاپها از این قرار است:

(۱) إنقاذ البشر من الجبر والقدر و يله استقصاء النظر في القضاء والقدر، نشره و صححه و علق عليه: علي الخاقاني النجفي، النجف، مطبعة الراعي، ۱۳۵۴ ق. - ۱۹۳۵ م، قطع جیبی، ۱۰۹ + ۴۰ ص.

(۲) إنقاذ البشر من الجبر والقدر، چاپ شده در: رسائل الشریف المرتضی، تصحیح: السيد أحمد الحسيني، نجف، مطبعة الآداب، ۱۹۶۶، صص ۵۱-۱۲۴. این ویراست در: رسائل الشریف المرتضی، ج ۲، تقدیم: السيد أحمد الحسيني، إعداد: السيد مهدي الرجائي، قم، دارالقرآن الکریم، ۱۴۰۵ ق.، صص ۱۷۵ - ۲۴۷ نیز با چاپ شده است.

(۳) إنقاذ البشر من الجبر والقدر، چاپ شده در: رسائل العدل والتوحيد، تصحیح: محمد عمارة، القاهرة، دار الشروق، ۱۹۸۸، ج ۱، صص ۲۸۳ - ۳۴۲ (ویراست نخست: القاهرة، دار الهلال، ۱۹۷۱، ج ۱، صص ۲۵۵ - ۲۳۹).

این نکته شایان توجه و درخور یادآوری است که رساله دیگری نیز با همین عنوان *إنقاذ البشر من الجبر و القدر* در باب موضوع جبر و اختیار به چاپ رسیده است که به *خامه فیلسوف شهیر ابوالحسن عامری* (د: ۳۸۱ ه.ق.) نوشته شده و وی در آن با رویکرد فلسفی به نفی جبر و تفویض و اثبات ایستاری میان آن دو مذهب پرداخته است.^{۲۲}

۱۲) *مسألة في خلق الأفعال.*

نگارش این رساله کوتاه به شریف مرتضی (د: ۴۳۶ ه.ق.) نسبت داده شده است و در ضمن مجموعه رسائل او نیز نشر یافته.^{۲۳} نویسنده در این رساله از موضع معتزله و اهل حق مبنی بر انتساب حقیقی افعال انسان به او و نفی اسناد این افعال به خداوند دفاع کرده است. برای اثبات این ایستار، نخست دلایل عقلی ارائه گردیده و سپس به برخی از آیات قرآن استناد شده است. برخی از محققان نسبت این رساله را به شریف مرتضی نفی کرده، آن را نگاشته متکلمی معتزلی دانسته‌اند.^{۲۴}

۱۳) *الانتصار في الرد على المعتزلة القدرية الأشرار.*

کتابی است مبسوط به قلم عالم شافعی سلفی یمنی یحیی بن ابی الخیر عمرانی (د: ۵۵۸ ه.ق.) در جواب ورد بر کتاب *الدامغ للباطل من مذهب الحنابل* که نقدی است از قاضی جعفر بن احمد بن عبدالسلام زیدی بر رساله‌ای اعتقادی از عمرانی در بیان مذهب اعتقادی اهل حدیث. اگرچه در کتاب *الانتصار* تقریری از مجموع باورهای اعتقادی و کلامی اهل الحدیث ارائه شده است، بیش از نیمی از حجم این اثر به بحث از *مسألة قضا و قدر* و انکار نظریه و ابطال ادله معتزله (قدریه) در باب انتساب خلق افعال انسان به خود او اختصاص یافته است. از این رو می‌توان این اثر را در زمره تک‌نگاشت‌های مکتوب در موضوع جبر و اختیار نیز قلمداد نمود. ویراستی از کتاب *الانتصار* در سه مجلد منتشر شده است.^{۲۵}

۱۴) *الجواب القاطع للتمويه عما يرد على الحكمة والتنزيه.*

رساله‌ای مختصر از عالم و متکلم نامور زیدی، یحیی بن حمزه علوی (د: ۷۴۹ ه.ق.) است در ردّ برپاره‌ای از عقائد *مُجبره*. او در این اثر ابتدا به انواع آیاتی اشاره کرده است که *مُجبره* با تمسک به آنها حکمت خداوند را انکار کرده و او را مانع ایمان آوردن و سبب کفر کافران دانسته‌اند و سپس از طرق مختلف به

۲۲. العامري، أبو الحسن، رسائل أبي الحسن العامري و شذراته الفلسفية، دراسة و نصوص: د. سحبان خلیفات، الجامعة الأردنية، عمان، ۱۹۸۸ م.، صص ۲۴۷ - ۲۷۱.

۲۳. الموسوي، علي بن الحسين، رسائل الشريف المرتضى، المجموعة الثالثة، تقديم وإشراف: السيد أحمد الحسيني، إعداد: السيد مهدي الرجائي، دار القرآن الكريم، قم، ۱۴۰۵ ق.، صص ۱۸۷ - ۱۹۸.

۲۴. نگریه به: انصاری، حسن، «نکته‌هایی درباره آثار شریف مرتضی»، منتشر شده در:

<https://ansari.kateban.com/post/3479>

۲۵. العمراني، یحیی بن ابی الخیر، *الانتصار في الرد على المعتزلة القدرية الأشرار*، دراسة و تحقیق: سعود بن عبد العزيز الخلف، ۳، ج، دار أضواء السلف، الرياض، ۱۴۱۹ هـ.

ردّ دعاوی و دلایل آنها پرداخته است. او همچنین در بخش پایانی رساله خود مفاسد مترتب بر پذیرش استناد افعال قبیح به خداوند را برشمرده است. این رساله دست کم دو بار به طبع رسیده است.^{۲۶}

۱۵) شفاء العلیل فی مسائل القضاء والقدر والحكمة والتعلیل.

این کتاب تألیفی مفصل است در تحقیق مسائل مربوط به قضاء و قدر و حکمت الهی نوشته دانشمند حنبلی سلفی ابن قیّم جوزیه (د: ۷۵۱ ه.ق.)، برجسته ترین شاگرد و پیرو ابن تیمیّه. او در این کتاب به ابطال دیدگاه جبریه و قدریه (معتزله) و اشاعره پرداخته است و از دیدگاهی دفاع نموده که همه حوادث و افعال عالم، از جمله اعمال انسانها را تحت سلطه قدرت و اراده و مشیت و تقدیر پیشین خداوند می داند و در عین حال برای انسانها قدرت و اراده و اختیار نیز قائل است و آنها را حقیقتاً فاعل اعمال خود قلمداد می کند.^{۲۷} از این کتاب ویراست های مختلفی در دسترس است.

۱۶) خلق الأفعال / الجبر و القدر.

این کتاب، که بی گمان یکی از چند اثر مشروح نوشته شده در مجموع میراث کلام اسلامی در باب جبر و اختیار است، در واقع جزء نهم از کتاب چند جلدی المطالب العالیة نگاشته فخر رازی (د: ۶۰۶ ه.ق.)، متکلم پرآوازه اشعری است. فخر رازی در این کتاب درازدامن، نخست به بیان اقوال و دیدگاه های مختلف در مسأله خلق افعال انسان و تعیین فاعل حقیقی آنها پرداخته است. پس از آن وی دلایل عقلی و نقلی متعددی بر اثبات اینکه قدرت انسانها در حدوث و پدید آمدن افعال آنها تأثیری ندارد و افعال انسانها مخلوق و مقدر خداوند است و فاعل و مؤثر حقیقی فقط باری تعالی است ارائه می کند. او در بخش پایانی کتاب خود، شبهات و استدلال های معتزله را - که انسان را فاعل مستقل و حقیقی افعال خود می دانند - ردّ و ابطال می نماید. این مجلد از المطالب العالیة، هم در ضمن ویراست این اثر کلان منتشر شده است^{۲۸} و هم جداگانه زیر عنوان «القضاء والقدر» با چاپ گردیده^{۲۹}.

۱۷) جبر و اختیار (جبر و قدر/ قضاء و قدر).

این رساله مختصر که با هر سه نام پیشگفته شناخته شده است نگاشته ای فارسی است به قلم

۲۶. نگرید به: العلوی، یحیی بن حمزة بن علی بن ابراهیم، الجواب الناطق بالصواب القاطع لعرى الشک والایجاب / الجواب القاطع للتمویه عما یرد علی الحکمة والتنزیه، تحقیق و دراسته: امام حنفی عبدالله، القاهرة، دار الآفاق العربیة، ۱۴۲۰ هـ / ۲۰۰۰ م.، صص ۳۷ - ۵۵.

العلوی، یحیی بن حمزة بن علی بن ابراهیم، مجموع الإمام المؤید برب العزة، تحقیق: قاسم حسن قاسم أحمد السراجی، مؤسسه الإمام زید بن علی الثقافیة، صنعاء، ۱۴۳۱ هـ / ۲۰۱۰ م.، صص ۴۸۳ - ۵۰۲.

۲۷. ابن قیّم الجوزیة، محمد بن أبی بکر، شفاء العلیل فی مسائل القضاء والقدر والحکمة والتعلیل، بیروت، دارالکتب العلمیة، الطبعة الثالثة، صص ۹۵ - ۹۶.

۲۸. الرازی، فخرالدین محمد بن عمّر، المطالب العالیة من العلم الإلهی، ج ۹ (الجزء التاسع)، تحقیق: أحمد حجازی السقا، دار الكتاب العربی، ۱۴۰۷ هـ - ۱۹۸۷ م.، ص ۳۹۵.

۲۹. الرازی، فخرالدین محمد بن عمّر، القضاء والقدر، ضبط نصّه و صححه و علّق علیه: محمد المعتمد بالله البغدادی، دار الكتاب العربی، الطبعة الثانية، ۱۴۱۴ هـ - ۱۹۹۴ م.، ص ۳۲۸.

فیلسوف و دانشمند عالی مقام امامی، جناب خواجه نصیرالدین طوسی (د: ۶۷۲ ه.ق.). چنانکه خواجه در مقدمه رساله تصریح نموده، وی در این اثر برآن بوده است تا مسئله اختیار انسان را در کارها و کردارش «برسیاقت تقریر و تفهیم، نه بر طریق جدل و نظر» بررسی و تحریر کند. باز به تصریح همو «اساس این مختصر ایراد معقول و قیاس برهانی نهاده آمده، نه بر تتبع منقول و اقتاعات خطابی» و خواجه در این رساله آنچه را «مقتضای عقل مطلق» بوده است ایراد نموده بی آنکه التفات کند «به نصرت مذهبی یا کسر مقالتی». بنابراین رساله و جیزه یادشده جستاری است با رویکرد خردگرایانه به مسأله جبر یا اختیار انسانها در صدور اعمال. خواجه این نوشتار را در ده فصل سامان داده است و در خلال این فصول به اثبات اختیار انسان در انجام افعال خود پرداخته و مختار بودن او را به معنای اینکه انسان «قادر است بر آنکه بعضی افعال از او به حسب ارادت او و جهد او صادر شود» ثابت کرده است. رساله جبر و اختیار خواجه تاکنون چند مرتبه در قالب‌های گوناگون به چاپ رسیده است.^{۳۰}

از رساله جبر و اختیار یا جبر و قدر برگردانی به زبان عربی بردست ترجمان آثار پارسی خواجه نصیر، یعنی زکَن الدین محمد بن علی بن محمد جرجانی حَلّی عَزَوی (زنده در ۷۲۸ ه.ق.)، متکلم شهیر امامی فراهم آمده است.^{۳۱} هم‌اکنون چند دست‌نوشته از تعریب رساله جبر و قدر می‌شناسیم^{۳۲} که چون در آنها نام و نشانی از جرجانی نیامده است بر انتساب آنها به وی نمی‌توان تأکید کرد.

۳۰. مشخصات چاپهای یادشده از این قرار است:

(۱) همراه با فصول نصیریّه و آغاز و انجام و جام جهان نما و لولایح جامی چاپ سنگی در قطع زُفعی در سال ۱۳۱۴ هجری قمری در طهران (تاریخ ۱۳۴۱ که در پایان رساله درج شده و از آنجا به باره‌ای منابع دیگر راه یافته خطای مطبعی است).

(۲) در ضمن کلمات المحققین چاپ سنگی در قطع وزیری در سال ۱۳۱۵ هجری قمری در طهران و اُفیت آن در سال ۱۴۰۲ ه.ق. (مکتبه المفید، قم).

(۳) زیر عنوان «رساله جبر و قدر» در ضمن: مجموعه رسائل خواجه نصیرالدین طوسی، تصحیح: محمدتقی مدرّس رضوی، تهران، دانشگاه تهران، چاپ اول، ۱۳۳۵ ش. (چاپ دوم: ۱۳۹۰ ش. با همکاری مؤسسه پژوهشی میراث مکتوب)، صص ۸-۲۷.

(۴) تحت نام «جبر و اختیار»، قم، بی‌نا، ۱۳۴۱ ش، ۴۰ ص، قطع وزیری.

(۵) در: دو رساله فلسفی در بیان اراده انسان: جبر و اختیار تألیف خواجه نصیرالدین طوسی، جبر و تقویض یا رساله خلق الأفعال به ضمیمه متن عربی تألیف صدرالمآلهین شیرازی، تهران، نشر علوم اسلامی، اسفند ۱۳۶۳ ش، صص ۵-۵۴.

(نام و نشان مُصَحِّح این ویراست و نیز نسخه‌هایی که اساس آن قرار گرفته است روشن نیست و در مقدمه تصحیح هیچ اشاره‌ای به اینگونه معلومات نشده است).

(۶) زیر عنوان «رساله در جبر و قدر» در ضمن: مجموعه‌ای از رسائل خواجه نصیرالدین محمد طوسی ۶۷۲-۵۹۷ مشتمل بر: رساله اثبات واجب، رساله جبر و قدر، رساله اندر قسمت موجودات، نیویورک، انجمن تحقیقات در فلسفه و علوم اسلامی، ۱۹۹۲ م، به همراه ترجمه انگلیسی رساله به قلم پرویز مروج.

(The metaphysics of Ṭūsī: treatise on the proof of a necessary being, treatise on determinism and destiny, treatise on division of existents, Parviz Morewedge; Mudarris Razavi; Society for the Study of Islamic Philosophy and Science; Institute for Cultural Studies, New York : SSIIPS, 1992).

(این چاپ بر اساس متن ویراسته مرحوم محمدتقی مدرّس رضوی از رساله جبر و اختیار فراهم آمده و در واقع بازچاپی از همان است. پس جایی است جداگانه؛ ولی ویراستی مستقل به‌شمار نمی‌آید).

(۷) زیر عنوان: «جبر و اختیار»، تحقیق: دکتر شیخ محمود نعمتی، قم، نشر مجمع ذخائر اسلامی، ۱۳۹۴ ش، ۱۳۲ ص.

۳۱. نگرید به: الطوسی، نصیرالدین، أوصاف الأشراف، تعریب محمد بن علی الجرجانی الحسینی الحلّی الغروی، تحقیق: محمد سعید الطریحی، مجلّه الموسّم، العددان ۵۷-۵۸، السنة ۱۶، ۱۴۲۷ ه.ق. / ۲۰۰۵ م.، صص ۳۰۸.

۳۲. نگرید به: درابتی، مصطفی، فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فناخ)، ج ۱۰، ص ۳۳ (زیر عنوان «الجبر و الاختیار»).

یادکردنی است که در برخی منابع، نگارش رساله دیگری در موضوع جبر و اختیار نیز به خواجه نصیرالدین طوسی نسبت داده شده است. این رساله دوم، متنی است بسیار مختصر به زبان عربی که نویسنده در آن درصدد برآمده تا راه درستی برای جمع بین اختیار و اراده انسان در انجام افعال و استناد اعمال آدمی به خداوند ارائه نماید. رساله مزبور نیز چند مرتبه نشر یافته است.^{۳۳}

۱۸) استِقْصَاءُ النَّظْرِ فِي الْبَحْثِ عَنِ الْقَضَاءِ وَالْقَدْرِ

این رساله یکی از تک‌نگاشت‌های کلامی کوتاه علامه حلی است که وی در آن با ارائه دلایل عقلی و نقلی به اثبات دیدگاه امامیه و معتزله در خصوص اختیار و فاعلیت حقیقی انسان پرداخته است. در ادامه، به تفصیل از این رساله و جوانب مختلف آن سخن خواهیم گفت.

۳- معرفی رساله استِقْصَاءُ النَّظْرِ فِي الْبَحْثِ عَنِ الْقَضَاءِ وَالْقَدْرِ

نکات گفتنی و مسائل پژوهیدنی درباره این رساله گرانسنگ علامه بسیار است و فراتر از مجال این مقال. با این وصف، تلاش می‌شود در اینجا اهم نکات قابل توجه در باب این اثر تبیین و تقدیم گردد.

۳-۱- نام رساله

اگرچه در خصوص ضبط نام دقیق رساله استِقْصَاءُ النَّظْرِ اختلافاتی در برخی منابع دیده می‌شود، در دست‌نوشته‌های کهن و معتبر این رساله ناسازگاری و ناهم‌خوانی در این باب وجود ندارد و در تمامی نسخ بررسی شده، این اثر از سوی علامه حلی «استِقْصَاءُ النَّظْرِ فِي الْبَحْثِ عَنِ الْقَضَاءِ وَالْقَدْرِ» نامیده شده است. با وجود این، در خلاصه الأقوال علامه حلی از این نگاشته زیر عنوان «استِقْصَاءُ النَّظْرِ فِي الْقَضَاءِ وَالْقَدْرِ» یاد شده است^{۳۴} که اندکی با آنچه علامه خود در متن رساله قید کرده تفاوت دارد. چنانکه در ادامه تذکار خواهیم داد، درج نام رساله مورد بحث در کتاب خلاصه الأقوال، در هنگام تألیف این کتاب صورت نگرفته بوده است و این امر بعدها از سوی علامه یا کسان دیگری انجام پذیرفته. بنابراین، تفاوت پیشگفته میان ضبط نام این رساله در نسخه‌های کهن آن و آنچه که در خلاصه الأقوال ثبت شده است، ناشی از لغزش و اشتباه کاتبی است که نام این رساله را بعدها به خلاصه الأقوال افزوده. بر این اساس، نام درست و دقیق رساله عبارتست از: «استِقْصَاءُ النَّظْرِ فِي الْبَحْثِ عَنِ الْقَضَاءِ وَالْقَدْرِ» و نامهای دیگری چون «استِقْصَاءُ النَّظْرِ فِي الْقَضَاءِ وَالْقَدْرِ» یا «استِقْصَاءُ

۳۳. مشخصات نشر سه چاپ این رساله از این قرار است:

۱) مدرّس رضوی، محمدتقی، احوال و آثار خواجه نصیرالدین طوسی، صص ۵۴۹ - ۵۵۰.

۲) مدرّسی زنجانی، محمد، سرگذشت و عقاید فلسفی خواجه نصیرالدین طوسی، صص ۱۸۰ - ۱۸۱.

۳) تحت عنوان «أفعال العباد بین الجبر والتفویض» در ضمیمه تلخیص المحضّل، تصحیح: عبدالله نورانی، دار الأضواء، بیروت، صص ۴۷۷ - ۴۷۸.

۳۴. الحلی، الحسن بن یوسف، خلاصه الأقوال فی معرفة الرجال، تحقیق: جواد القیومی، ص ۱۱۱؛ همان، تحقیق و تعلیق: محمدباقر ملکیان، ج ۱، ص ۳۴۸.

البحث والنظر في مسائل القضاء والقدر»^{۳۵} یا «استقصاء النظر في بحث القضاء والقدر»^{۳۶} که از برای این رساله یاد شده نادرست است و غیر دقیق.

۳-۲- انتساب نگارش رساله به علامه حلی

در انتساب رساله استقصاء النظر به علامه حلی هیچ شکی نیست و تألیف این اثر بر دست وی امری است مسلم و تردیدناپذیر. با وجود اینکه در متن رساله نامی از علامه به عنوان نویسنده اثر به میان نیامده است و در آن به هیچ یک از دیگر آثار او اشاره و ارجاعی نشده و در سایر آثار علامه نیز از این رساله یاد نشده تا با استناد به چنین اشارات و ارجاعاتی از انتساب رساله به علامه اطمینان یابیم، دلایل و قرائنی در دست است که انتساب رساله را به وی تأیید و تأکید می‌کند:

نخست آنکه: در برخی از نسخه‌های کتاب خلاصة الأقوال نام این اثر در فهرست آثار علامه حلی وارد شده است. اگرچه مسلم است که علامه در هنگام نگارش خلاصة الأقوال در سال ۶۹۳ هجری قمری هنوز رساله استقصاء النظر را ننوشته بوده است و بنابراین طبیعی می‌نماید که نام این رساله در شمار تألیفات علامه که خودش در خلاصة الأقوال نام برده است نیامده باشد^{۳۷}، عنوان رساله مزبور بعدها بر دست خود علامه یا کاتبی دیگر به فهرست نگاشته‌های علامه افزوده شده^{۳۸} و اکنون در برخی از دست‌نویس‌های این رساله و نیز ویراست‌های مختلفی که از آن به طبع رسیده موجود است.^{۳۹} در سرگذشت نام‌هایی هم که به شرح احوال و آثار علامه پرداخته‌اند و فهرست آثار او را از کتاب خلاصة الأقوال بازگو کرده‌اند، اختلاف پیشگفته در خصوص یادکرد از رساله استقصاء النظر در میان آثار علامه بازتاب یافته است. برای نمونه، عنوان استقصاء النظر در بازگفت قاضی نورالله شوشتری از فهرست آثار علامه در خلاصة الأقوال نیامده است^{۴۰}، در حالی که شیخ حرّ عاملی^{۴۱} و میرزا عبدالله اصفهانی^{۴۲} و

۳۵. مدرّس تبریزی، محمدعلی، ریحانة الأدب، ج ۴، ص ۱۷۴؛ الطباطبائی، السید عبدالعزیز، مكتبة العلامة الحلی، ص ۴۹.

۳۶. فاضل اصفهانی، بهاء الدین، إجابة الفکر، ص ۲۷.

۳۷. در کهن‌ترین نسخه شناخته شده از خلاصة الأقوال که پیش از سال ۷۱۵ هجری قمری کتابت شده و بر خود علامه حلی نیز قرائت شده بوده و حاوی بلاغ‌انهای قرائت نسخه به خط علامه در سال مذکور است، نام رساله استقصاء النظر در میان آثار که علامه برای خود بر شمرده است قید نگردیده و عنوان این رساله تنها با خط دیگری در حاشیه نسخه اضافه شده است. نگریه به: خلاصة الأقوال، نسخه خطی کتابخانه آیه الله سید حسن صدر در کاظمیه، گ ۲۰ آ.

۳۸. برخلاف نظری برخی محققان (نگریه: مقدمه فارس حسون تبریزیان بر استقصاء النظر، ص ۹)، درج نام رساله استقصاء النظر در خلاصة الأقوال را نمی‌توان به نحو یقینی از سوی خود علامه حلی دانست.

۳۹. برای نمونه نگریه به: الحلی، الحسن بن یوسف، خلاصة الأقوال في معرفة الرجال، تحقیق: جواد القیومی، ص ۱۱۱؛ همان، تحقیق و تعلیق: محمدباقر ملکیان، ج ۱، ص ۳۴۸.

۴۰. نگریه به: شوشتری، قاضی نورالله، مجالس المؤمنین، ج ۳، صص ۵۸۵ - ۵۸۸.

۴۱. الخزانة العاملی، محمد بن الحسن، أمل الأمل، ج ۲، ص ۸۴ که از این رساله زیر عنوان «کتاب استقصاء النظر في القضاء والقدر» یاد کرده است.

۴۲. الإصفهانی، میرزا عبدالله، ریاض العلماء و حیاض الفضلاء، ج ۱، ص ۳۷۵ که از رساله مزبور با عنوان «کتاب استقصاء البحث والنظر في القضاء والقدر» نام برده است.

خوانساری^{۴۳} و برخی دیگر از تراجم نگاران^{۴۴} نام این رساله را در زمره آثار علامه به نقل از خلاصه الأقوال آورده‌اند.

بجز فهرستی که علامه در خلاصه الأقوال از آثار خویش ارائه کرده است، سیاهه دیگری از مکتوبات وی نیز در اجازه‌ای که همو در سال ۷۲۰ هجری برای مَهتاء بن سِنان صادر نموده^{۴۵} در دست است. با وجود اینکه در زمان صدور اجازه مزبور رساله استقصاء النظر تألیف شده بوده است، باز در این فهرست نیز نام آن قید نگردیده. این امر البته هیچ موجب تردید در انتساب نگارش رساله به علامه نمی‌شود؛ زیرا ظاهراً علامه در این اجازه در صدد یادکرد از همه آثار نگاهشده خود نبوده است و تنها به ذکر آن دسته از آثار که مناسب تدریس بوده و اهمیتی ویژه داشته است بسنده نموده^{۴۶}.

دوم اینکه: در برخی از سرگذشت‌نامه‌ها و کتابشناسی‌ها نیز از رساله استقصاء النظر در زمره تألیفات علامه یاد شده است و این امر مؤید صحت انتساب رساله به علامه است.^{۴۷}

سوم اینکه: در برخی از دست‌نوشته‌های بازمانده از رساله استقصاء النظر نام علامه حلی به عنوان نویسنده رساله در صفحه عنوان نسخه‌ها یا ترقیمه‌های کاتبان این نسخ و یا گواهی‌های تملک آنها ثبت شده است. برای نمونه، در کهن‌ترین دست‌نویس شناخته‌شده از رساله استقصاء النظر که ضمن یک مجموعه خطی کتابت شده در سال ۷۲۲ هجری قمری یا حدود آن قرار دارد (و در ادامه این نوشتار مشخصات آن شرح داده می‌شود) در صفحه عنوان مجموعه، نگارش این رساله همراه با دو اثر دیگر از علامه به وی نسبت داده شده است: «مجموعه فیها مناهج الیقین فی أصول الدین والرسالة السعدیة واستقصاء النظر فی القضاء والقدر من تصانیف خاتم المحققین رئیس المحققین جمال الحق و الدین الحسن بن المطهر الحلی اعلی الله درجته فی علیین من الحلیین» (نگ: تصویر شماره ۱).

از جمله دعایی «أعلی الله درجته فی علیین» معلوم می‌شود که این عبارات زمانی نوشته شده که

۴۳. الخوانساری، محمد باقر، روضات الجنات، ج ۲، ص ۲۷۳ که از رساله مورد بحث با نام «کتاب استقصاء النظر فی القضاء والقدر» یاد شده است.

۴۴. برای نمونه نگرید به: المامقانی، الشیخ عبدالله، تنقیح المقال، ج ۲۱، ص ۱۷۸؛ البروجردی، السید علی، طرائف المقال، ج ۲، ص ۴۳۶؛ الزنوزی، المیرزا محمد حسن، ریاض الجنة، ج ۳، ص ۶۰۳.

۴۵. الحلی، حسن بن یوسف، أجوبة المسائل المهنية، صص ۱۵۵ - ۱۵۷. نیز نگرید همین اجازه را در: مجلسی، محمد باقر، بحار الأنوار، ج ۱۰۴، ص ۱۴۸.

۴۶. در این خصوص نگرید به:

Schmidtke, Sabine, *The Theology of al-Allama al-Hilli*, p. 43.

اشمیتکه، زابینه، اندیشه‌های کلامی علامه حلی، ص ۵۲.

۴۷. برای نمونه نگرید به: الصدر، السید حسن، تکملة أمل الأمل، ج ۲، ص ۴۲۷؛ بحرالعلوم، السید محمد المهدی، الفوائد الرجالیة، ج ۲، ص ۲۸۵؛ الطهرانی، الشیخ آقا بزرگ، الذریعة الی تصانیف الشیعة، ج ۲، ص ۳۱؛ مدرّس تبریزی، محمد علی، ریحانة الأدب، ج ۴، ص ۱۷۴؛ إعجاز حسین، کنتوری، کشف الخُجُب والأستار، ص ۴۴، الأمین، السید محسن، أعبان الشیعة، ج ۵، ص ۴۰۵. نیز نگرید به: البغدادی، اسماعیل باشا، هدیة العارفين، ج ۱، ص ۲۸۴، همو، إیضاح المَکْتُوب، ج ۱، ص ۷۲؛ الزرکلی، خیرالدین، الأعلام، ج ۲، ص ۲۲۸؛ الطباطبائی، السید عبدالعزیز، مکتبة العلامة الحلی، ص ۴۹.

علامه حلی در قید حیات نبوده است. با این وصف، از ظاهر خط عبارات مزبور می‌توان حدس زد که این جملات احتمالاً در همان قرن هشتم هجری بر روی نسخه نوشته شده است.

نمونه دیگر اینکه در صفحه عنوان نسخه شماره ۱۷۵۵۲ کتابخانه آستان قدس رضوی که در سال ۹۲۱ هجری قمری کتابت شده است به صراحت تألیف رساله استقصاء النظر به علامه حلی منسوب شده است: «استقصاء النظر فی البحث عن القضاء والقدر من إملاء الشيخ الفاضل الكامل العامل العلامة المحقق المدقق جمال الملة و الحق و الدین الحسن بن یوسف بن المطهر الحلی» (نگ: تصویر شماره ۲).

به همین نحو در انجامه نسخه ۱۰۱۱۵/۳۵ کتابخانه مجلس شورای اسلامی از استقصاء النظر که در قرن دهم هجری کتابت شده است، کاتب نامدار رساله، یعنی تاج‌الدین حسین صاعد، به تألیف این رساله به قلم علامه حلی تصریح کرده است:

تمت الرسالة المسماة باستقصاء النظر فی البحث عن القضاء والقدر، تألیف الشیخ العلامة الفهامة غواص تیار بحار العلوم الإلهیة، خواص غوامض مشکلات المعارف الحقیقیة، کاشف الأستار عن أسرار الملة الزهراء، مشید الآثار من أخبار الشریعة الغزاة، المحکم بعلمه المحکم أركان الإسلام وقواعد الإیمان، المجدد من آثار أقلامه تحریر منتهی المطالب وإرشاد الأذهان، إن أردت له مدحاً فما من فضیلة تأملت إلا جل عنها وقلت، فهو لسان الحکماء والمتکلمین، جامع کمالات المتقدمین والمتأخرین، جمال الملة والدین، یوسف بن مطهر الحلی» (نگ: تصویر شماره ۳).

بنابراین با توجه به مجموع شواهد و مستندات یادشده انتساب نگارش رساله استقصاء النظر به علامه حلی قطعی و مسلم به نظر می‌رسد.

در برخی از منابع به دو اثر دیگر از علامه حلی درباره جبر و اختیار نیز اشاره شده است: یکی رساله فی بطلان الجبر و دیگری رساله فی خلق الأعمال^{۴۸}. نام این دو اثر در فهرست آثار علامه در خلاصه الأقوال و اجازة به مئهتاء بن سینان نیامده است و تا آنجا که می‌دانیم دست‌نوشتی از آنها نیز تاکنون شناسایی نشده است.^{۴۹} بنابراین در باب انتساب نگارش آنها به علامه نمی‌توان با قطعیت سخن گفت.^{۵۰} این

۴۸. الإصفهانی، میرزا عبدالله، ریاض العلماء و حیاض الفضلاء، ج ۱، ص ۳۷۵؛ الخزاعلی، محمد بن الحسن، أمل الأمل، ج ۲، ص ۸۵؛ الخوانساری، محمد باقر، روضات الجنات، ج ۲، ص ۲۷۴؛ المامقانی، الشیخ عبدالله، تنقیح المقال، ج ۲۱، ص ۱۷۸؛ الأمین، السید محسن، أعیان الشیعة، ج ۵، ص ۴۰۵؛ الطهرانی، الشیخ آقا بزرگ، الذریعة إلى تصانیف الشیعة، ج ۷، ص ۲۴۳ و ج ۵، ص ۸۱؛ البروجردی، السید علی، طرائف المقال، ج ۲، ص ۴۳۷؛ تبریزی، علی بن موسی، مرآة الکتب، ج ۵، ص ۵۹.

۴۹. نگرید به:

Schmidtko, Sabine, *The Theology of al-'Allama al-Hilli*, p. 87.

اشمیتکه، زابینه، اندیشه‌های کلامی علامه حلی، صص ۹۵ - ۹۶.

۵۰. نگرید به:

احتمال که یکی یا هر دو رساله مزبور عنوان یا نامهای دیگری برای رساله استقصاء النظر باشد و نه مکتوباتی متمایز از آن نیز قابل طرح است.^{۵۱}

۳-۳- تاریخ تألیف رساله

چنانکه علامه حلی در مقدمه رساله استقصاء النظر ابراز داشته است، او این رساله را به امر سلطان اولجایتو، محمد خدابنده (حک: ۷۰۳ - ۷۱۶ ه.ق.) نگاشته است. می دانیم که علامه در حدود سال ۷۰۸ ه.ق. به دربار اولجایتو وارد شده بوده است^{۵۲} و تا چند ماه پیش از درگذشت اولجایتو در سال ۷۱۶ نیز همچنان در سلطنت حضور داشته بوده.^{۵۳} بنابراین، رساله استقصاء النظر در دوران اقامت علامه در دربار اولجایتو، یعنی طی سالهای ۷۰۸ تا ۷۱۶ تألیف شده است. در بررسی های صورت گرفته، شوربختانه قرائن و شواهد دیگری که در تحدید دقیق تر تاریخ تألیف رساله سودمند افتد به دست نیامد.

در اینجا، یادکرد این نکته نیز خالی از فایده نیست که در ترقیمه نسخه شماره ۴۳۲۲/۲ کتابخانه مجلس شورای اسلامی از رساله استقصاء النظر، به نقل از نسخه دیگری تاریخ تألیف این رساله اواسط جمادی الآخر سال ۷۳۲ در نجف اشرف معرفی شده است:

وقع تحريره في تاسع عشر شهر محرم الحرام سنة سبع وسبعين وألف على يد العبد الأحمق
حيدر بن علي بن إسماعيل بن عبد العالي الهاشمي الكركي العاملي عفي عنهم. تاريخ
تأليفه في أواسط جمادى الآخر سنة اثنين وثلاثين وسبعمئة بالمشهد الشريف الغري
صلوات الله وسلامه على مشرفه. كذا وجدت في آخر المنتسخ.

با توجه به درگذشت علامه در سال ۷۲۶ هجری قمری و با لحاظ این نکته که رساله استقصاء النظر در هنگام حضور علامه در دربار اولجایتو نگاشته شده بوده و نه در نجف اشرف، معلوم می شود که آگاهی مندرج در ترقیمه یادشده در خصوص تاریخ تألیف این رساله اطلاع درستی نیست و تاریخ مزبور ناظر به زمان کتابت نسخه ای از استقصاء النظر است. براین اساس، اگر بد خوانی یا اشتباه دیگری صورت نگرفته باشد، کاتب اصطلاح «تألیف» را در معنای «کتابت» بکار برده است که البته استعمال رایج

Schmidtko, Sabine, *The Theology of al-'Allama al-Hilli*, p. 55.

اشمیتکه، زابینه، اندیشه های کلامی علامه حلی، ص ۶۲.

۵۱. همانطور که علامه سید محسن امین چنین احتمالی را مطرح کرده است که رساله استقصاء النظر با نام دیگر «رساله ابطال الجبر» نیز شناخته شده باشد: «و كأنها هي التي سماها بعضهم رسالة ابطال الجبر». نگرید به: الامین، السید محسن، اغبان الشیعة، ج ۵، ص ۴۰۵.

۵۲. اصفهانی، میرزا عبدالله، ریاض العلماء و حیاض الفضلاء، ج ۱، ص ۳۷۵؛ نیز نگرید به:

Schmidtko, Sabine, *The Theology of al-'Allama al-Hilli*, p. 26.

۵۳. نگرید به:

Schmidtko, Sabine, *The Theology of al-'Allama al-Hilli*, p. 32.

اشمیتکه، زابینه، اندیشه های کلامی علامه حلی، ص ۴۲.

و متداولی نیست.

۳-۴- سبک و ساختار و محتوای رساله استقصاء النظر

از حیث سبک و رویکرد و درون مایه، رساله استقصاء النظر نگاشته‌ای است کاملاً کلامی که با روش و رویکرد متکلمان معتزلی مشرب تألیف شده و چندان به نگارش‌های فلسفی در این موضوع نظیر رساله جبر و اختیار خواجه نصیرالدین طوسی همانند نیست. مقایسه‌ای اجمالی میان رساله علامه با نگاشته استادش خواجه نصیر در باب جبر و اختیار تفاوت‌های بنیادین میان روش و رویکرد کلامی معتزلی با شیوه و رویکرد فلسفی مثنایی را در پرداخت به موضوع قضا و قدر آشکار می‌سازد.

عنوان رساله، یعنی «استقصاء النظر في البحث عن القضاء والقدر» حاکی از محتوای آن است و نشان می‌دهد که نویسنده با نگارش این رساله درصدد است غایت اندیشه و تحقیق خویش را در بررسی مسأله «قضاء» و «قدر» یا جبر و اختیار ارائه نماید. او در این اثر کوشیده است دیدگاه‌ها و ادله باورمندان به دو عقیده جبری یا اختیار انسان در اعمال را شرح دهد و آنگاه بر اساس استدلال‌ها و برهان‌های آشکار ایستار درست را در این مسأله تعیین و تبیین کند. به رغم حجم اندک رساله، علامه توانسته است در نگاشته خود، دیدگاه‌ها و دلایل اصلی مطرح در کلام اسلامی در این مبحث را تشریح نماید. با این وصف، مسائل و دلایل و شبهات بسیار دیگری نیز در زمینه جبر و اختیار وجود داشته که علامه از طرح آنها صرف نظر کرده است.

در متن استقصاء النظر سرفصل‌ها و عناوین متمایز و مشخصی از سوی نویسنده لحاظ نشده است و متن اثر به نحوی کنواخت و پیوسته نگارش یافته. با وجود این، می‌توان برای رساله، بخش‌ها و فصول مختلفی را در نظر گرفت. رساله با خطبه و سپس مقدمه‌ای در باب انگیزه و سبب تألیف این اثر آغاز می‌شود. بنا به تصریح علامه، وی در پاسخ به درخواست سلطان اولجایتو در خصوص تقریر و تبیین دلایل دال بر اختیار انسانها در اعمال و مجبور نبودن آنها در انجام کارها به تألیف این رساله دست یازیده است. بدین منظور، علامه نخست به تحریر محل نزاع و بیان نظرگاه‌های مختلف در این مسأله پرداخته است. در اینجا او به سه عقیده مشهور اشاره می‌کند:

۱- مذهب جهم بن صفوان که معتقد بوده انسان هیچ قدرت و فعلی ندارد و فاعل حقیقی همه امور تنها خداوند است.

۲- دیدگاه اشاعره و تجاریه که خداوند را پدیدآورنده همه افعال دانسته‌اند و بدین باور گرائیده‌اند که افعال انسانها هم در واقع از خداوند صادر می‌شود و آدمی فقط واجد قدرتی غیر مؤثر در انجام کارها و کسب‌کننده افعال خود است.

از نظر علامه، این دیدگاه، در حقیقت، با مذهب جهم و جهمیّه یکسان است و اشعری تنها برای گریز از اشکالاتی (مثل بی فایده بودن تکلیف انسانها در صورت مجبور بودن آنها) که بر دیدگاه وی وارد است برای انسانها قدرتی لحاظ کرده است؛ لیک چون او این قدرت را غیر مؤثر در صدور افعال انسان قلمداد نموده و اثری برای آن قائل نیست، نظرگاه او با عقیده جهم همسواست و نتیجه ای همسان در بردارد.

۳- عقیده امامیه و معتزله و حکما مبنی بر اینکه افعال انسانها بردو گونه است:

آ) افعال ارادی و اختیاری که با قصد و اراده و اختیار انسان از او صادر می شود، مثل حرکت به سوی خاصی.

ب) افعال غیر ارادی که بدون قصد و اختیار در انسان تحقق پیدا می کند، مثل رشد کردن و ضربان قلب.

از منظر علامه قول حق و رأی صواب در مسأله جبر و اختیار همین باور و عقیده اخیر است که بر اساس آن، انسانها دارای افعالی اختیاری هستند که حقیقتاً به آنها استناد و انتساب دارد و بنابراین، همه افعال منسوب به خداوند متعال نیست.

اینکه علامه در رساله حاضر دیدگاه امامیه و معتزله و حکما را در مسأله جبر و اختیار یکسان معرفی کرده است و تمایز و تفاوتی میان انظار آنها قائل نشده نکته ای است درخور تأمل و شایان توجه جدی. اتخاذ این موضع از آن رو قابل توجه است که از نگاه بیشتر متکلمان متقدم و متأخر امامیه، ایستار امامیه در مسأله جبر و اختیار با نظرگاه معتزله که قائل به تفویض مطلق اعمال به انسان بوده اند تفاوت دارد و بجای جبر اشعری و تفویض معتزلی باید به باوری میان این دو دیدگاه، یعنی امری میان دو امر جبر و تفویض، اعتقاد داشت.

چنین ایستاری، که آموزه ای بنیادین از تعالیم اهل بیت (ع) در این مسأله است، در مکتب امامیه پیشینه ای دیرین دارد و گذشته از روایات مشهور دال بر آن در مصادر روایی شیعه همچون روایت «لا جبر و لا تفویض، و لکن امریین آمرین»^{۵۴}، باور بسیاری از متکلمان متقدم امامیه^{۵۵} و متأخر نیز بوده است. بر اساس این دیدگاه میانه، افعال انسانها به نحو حقیقی، هم به انسان و هم به خداوند منسوب است بدین صورت که «فعل بنده، مخلوق بنده است بی واسطه، و مخلوق خداست به واسطه»^{۵۶}.

۵۴. نگرید به: الکلبینی، محمد بن یعقوب، الکافی، ج ۱، ص ۳۷۷ (۳۰- بابُ الجبرِ و القدرِ و الأمرینِ)، ح ۱۳؛ ابن بابویه (الشیخ الصدوق)، محمد بن علی، التوحید، ص ۳۵۹ (باب نفی الجبر و التفویض)، ح ۸؛ همو، الاعتقادات، ص ۶۳ (۵) باب الاعتقاد فی نفی الجبر و التفویض).

۵۵. در این خصوص نگرید به: طالقانی، سید حسن، آموزه آمرین امرین در اندیشه امامیه نخستین، مؤسسه علمی - فرهنگی دارالحدیث، قم، ۱۳۹۷ ش، ص ۲۲۹.

۵۶. لاهیجی، ملا عبدالرزاق، گوهر مراد، ص ۳۲۷.

برخلاف نظر اشاعره، انسانها حقیقتاً خالق افعال خود هستند؛ اما این خلق و ایجاد و قدرت بر آن - برعکس باور معتزله - امری استقلالی نیست؛ چون اراده و قدرت انسانها بر انجام فعل نیز همچون خود انسانها مخلوق خداوند است و آدمی بدون اذن و قدرت و اراده باری تعالی قادر به انجام کاری نیست. بنابراین در تحقق افعال انسانها هم اختیار و اراده انسان واقعاً اثرگذار است و هم اراده خداوند، ولی اراده انسان در طول اراده خداوند و منوط به آن است. چنین تفسیر و دیدگاهی در بحث حاضر، مورد تأکید خواجه نصیرالدین طوسی، استاد علامه حلی، نیز بوده است. او در آثار مختلف خود بر باور داشت آموزه «لا جبر و لا تفویض، و لکن أمرین آمرین» در مسأله جبر و اختیار تأکید و تصریح کرده است:

وقال أهل التحقيق في هذا الموضوع: «لا جبر و لا تفویض، و لکن أمرین آمرین» فهذا هو الحق، ومن لا يعرف حقیقته وقع في التحیر.^{۵۷}

برخلاف خواجه نصیر، علامه در سرتاسر رساله استقصاء النظر هیچ اشاره‌ای به این روایت و مذهب میانه نکرده است و در صدد تبیین آموزه «أمرین آمرین» نیز بر نیامده! در سایر آثار علامه نیز تا آنجا که جست و جوشد از این روایت و مضمون آن هیچ سخنی گفته نشده است. پاسخ به این پرسش که چرا علامه - همچون بسیاری از دیگر متکلمان امامی قرون میانی - در مبحث جبر و اختیار به طرح آن نظریه معروف «أمرین آمرین» نپرداخته است نیازمند تحقیقی مستقل است.

به هر روی، علامه حلی پس از تعیین نظریه امامیه و معتزله در مسأله جبر و اختیار به عنوان ایستار صحیح در میان دیدگاه‌های مختلف، به بیان هجده دلیل عقلی بر اثبات فاعلیت انسانها و استناد حقیقی کارها به آنها و در نتیجه، عدم انتساب افعال آنان به خداوند می‌پردازد. در ادامه، برای تحکیم و تأیید و تشبیه دیدگاه خود به هجده دسته از آیات قرآن کریم و نیز دو روایت از حضرت علی (ع) و امام کاظم (ع) که بر فاعل بودن انسانها و استناد حقیقی کارهای آنان به خودشان دلالت دارند، اشاره می‌کند. مجموع این آیات و روایات حاکی از آن است که از منظر قرآن و احادیث، انسانها در انجام کارهای خود اختیار دارند و افعال آنها به نحو حقیقی مستند به آنان است. به عبارت دیگر، انسانی که در قرآن و روایات ترسیم شده است موجودی مختار است نه مجبور.

بنابراین از نظر علامه مختار بودن انسانها و استناد افعال به آنها با دلایل عقلی و نقلی پر شمار قابل اثبات است و دیدگاه اشاعره - که به گفته علامه به مجبور بودن انسانها در انجام تمامی افعال اعتقاد دارند و به همین جهت نیز «مجبیره» خوانده می‌شوند - ایستاری است باطل که مفاسد متعددی بر آن مترتب است و با مفاد آیات قرآن کریم نیز ناسازگار است. علامه در نگاهش، ایضاً مخالفه

۵۷. الطوسی، نصیرالدین، تلخیص المحصل، ص ۶۰۰. نیز نگرید به: همو، رساله جبر و قدر چاپ شده در: مجموعه رسائل خواجه نصیرالدین طوسی، ص ۲۶؛ همو، شرح مسألة العلم چاپ شده در: أجوبة المسائل النصيرية، ص ۱۰۵.

السنة لنص الكتاب والسنة هم كوشیده است این ناسازگاری و مخالفت دیدگاه اهل سنت (اشاعره) را در زمینه جبر و اختیار با آیات قرآن کریم نشان دهد. از نظر او باور اشاعره به عدم فاعلیت انسانها و در نتیجه، استناد حقیقی افعال آنها به خداوند با مضمون بسیاری از آیات قرآن که انسانها را فاعل حقیقی افعال خود معرفی می‌کند سازوار و همخوان نیست. ذکر مکرر و کلیشه‌گونه عبارت «أَسْنَدُ الْفَعْلِ إِلَيْهِمْ، وَإِنَّمَا يَصْحُحُ لَوْ كَانَ الْعَبْدُ فَاعِلًا، وَخَالَفَتِ السَّنَةُ فِيهِ»^{۵۸} و نظایر آن در کتاب ایضاح مخالفة السنة پس از نقل هر فعلی که در قرآن کریم به انسان‌ها نسبت داده شده است، حکایت از اهمیّت بسیار تثبیت این نکته نزد علامه دارد که موضع اشاعره در مسأله جبر و اختیار به هیچ روی با مدلول و سیاق آیات قرآن کریم موافق و مطابق نیست. احتمالاً علامه در صدد بوده است با تألیف چنین کتابی و تأکید شدید بر مخالفت نظرگاه‌های اشاعره با مفاد آیات قرآن کریم نگرشی جدلی و تبلیغاتی علیه آنان ارائه کند.

علامه در بخش نهایی رساله استقصاء النظر به توضیح چهار دلیل اصلی عقلی اشاعره بر این ادعا می‌پردازد که انسانها فاعل واقعی افعال خود نیستند و کارهای آنان در حقیقت منتسب به خداوند است و سپس با ارائه پاسخ‌های نقضی و حلی مناسب ادعا و دلایل آنان را ابطال می‌کند. چنانچه علامه در اینجا به مستندات نقلی مجرب و اشاعره بر مذهب مختار خود نیز اشاره کرده بود و پس از آن، پاسخ خود به آنها را نیز یادآور شده بود، رساله او صورت جامع‌تر و کامل‌تری می‌یافت؛ اما متأسفانه او به هیچ یک از آیات و روایات مورد استناد اشاعره در این خصوص اشارتی ننموده است و نیازی به نقل و توجیه و تأویل و پاسخ به آنها احساس نکرده.

بر اساس آنچه گذشت، ساختار و بخش‌های مختلف رساله استقصاء النظر به صورت زیر قابل ترسیم است:

- ۱- مقدمه.
- ۲- تحریر محلّ نزاع و بیان دیدگاه‌های مختلف درباره مختار یا مجبور بودن انسان.
- ۳- ارائه دلایل عقلی بر اثبات انتساب حقیقی افعال به انسانها.
- ۴- نقل ادله نقلی از قرآن و احادیث برای اثبات فاعلیت حقیقی انسانها.
- ۵- تقریر دلایل اصلی عقلی اشاعره بر نفی انتساب حقیقی افعال به انسانها و ابطال این دلایل.

۳-۵- منابع و مصادر علامه حلی در نگارش رساله

علامه در تألیف رساله استقصاء النظر به غیر از قرآن کریم و مصادر روایی شیعه، از آثار دیگری نیز بهره‌مند بوده است. اگرچه او در سرتاسر رساله مختصر خود از هیچ کتاب و مصدری یاد نکرده است، مقایسه بخش‌های مختلف نگاشته او با برخی از مکتوبات متکلمان پیشین در این موضوع نشانگر

۵۸. برای نمونه نگرید به: الحلی، الحسن بن یوسف، ایضاح مخالفة السنة لنص الكتاب والسنة، ص ۱۰۰ - ۱۰۱ که عبارت مذکور در قالب‌های مختلف هشت مرتبه تکرار شده است.

اثرپذیری و بهره‌یابی وی از آن آثار است. در این خصوص، بطور ویژه باید از دو کتاب گرانسنگ فخر رازی (د: ۶۰۶ ه.ق.)، متکلم نامدار اشعری، یعنی المَحْصَل و المطالب العالیة نام برد که مشابهت‌ها و یکسانی‌های بسیار میان برخی از قسمت‌های رساله علامه با آن دو اثر شایان و جالب توجه است. این قرابتها و همسانی‌ها گواهی است نیک بر آنکه علامه در هنگام نگارش رساله استقصاء النظر به مطالب فخر رازی در این باب در دو کتاب المَحْصَل و المطالب العالیة نظر داشته است. چهارده دلیل از هجده دلیل نقلی که علامه در این رساله برای اثبات استناد حقیقی افعال به انسانها ارائه کرده است همان استدلال‌هایی است که فخر رازی نیز پیشتر در المَحْصَل از جانب معتزله نقل و نقد کرده است.

مصدر دیگری که علامه در نگارش استقصاء النظر بطور مشخص از آن بهره گرفته، مکتوبات گوناگون معتزلی است. قریب به دوازده استدلال از ادله عقلی و نقلی ارائه شده از سوی علامه در این رساله برای اثبات فاعلیت حقیقی انسانها همان دلایلی است که عین آنها یا نظیرشان پیشتر در متون معتزلی همچون تعلیق شرح الأصول الخمسة نوشته مانکدیم احمد بن حسین بن ابی هاشم (د: حدود ۴۲۵ ه.ق.) آمده بوده است و به احتمال زیاد علامه با واسطه یا بی واسطه از این گونه آثار استفاده کرده است. علامه در موضعی از رساله نیز به نقل مطلبی از ابوالهذیل علاف پرداخته که با توجه به مشابهت‌ها احتمالاً این گفتاورد برگرفته است از کتاب الفائق فی الأصول رکن الدین محمود بن محمد الملاحمی (د: ۵۳۶ ه.ق.) متکلم برجسته معتزلی، که می‌دانیم علامه با او و آثارش آشنایی کامل داشته است.^{۵۹} این نکته نیز درخور یادآوری است که شماری از آن دلایل نقلی و عقلی که علامه در رساله مورد بحث برای اثبات اختیار انسان در اعمال و استناد حقیقی افعال به او مطرح نموده دلایلی است که راقم این سطور نتوانست پیشینه‌ای برای آنها در مصادر در دسترس پیدا کند و همچنان احتمال ابتکاری بودن طرح آنها از سوی علامه می‌رود.

۳-۶- جایگاه و اهمیت رساله

رساله استقصاء النظر از وجوه مختلف دارای اهمیت است و جایگاهی مهم در میان تک‌نگاشت‌های نوشته شده در باب قضاء و قدر در کلام اسلامی و امامی دارد. این رساله در شمار اندک آثاری است که از سوی یکی از متکلمان امامی قرون میانی در موضوع جبر و اختیار نگاشته شده و دیدگاه آنان را در این مسأله بازتاب می‌دهد. با توجه به تردیدهای جدی در خصوص انتساب دور رساله إنقاذ البشر من الجبر و القدر و رساله مسأله فی خلق الأفعال به شریف مرتضی و بالحاظ اینکه رساله جبر و اختیار

۵۹. نگرید به:

Schmidtko, Sabine, *The Theology of al-'Allama al-Hilli*, p. 14.

اشمیتکه، زابینه، اندیشه‌های کلامی علامه حلی، ص ۲۷.

خواجه نصیرالدین طوسی نیز نگاشته‌ای است با رویکرد فلسفی و نه کلامی، رساله استقصاء النظر احتمالاً مهمترین اثر کلامی از متکلمان امامی قرون میانی است که به نحو مستقل در خصوص مسأله جبر و اختیار نگاشته و منتشر شده است.

افزون بر این، رساله استقصاء النظر چکیده جامع و منظمی از استدلال‌های عقلی و نقلی امامیه و معتزله را در باب اثبات اختیار انسان در اعمال ارائه می‌نماید و با بیانی ساده و روان، به دور از هر اغلاق و ابهام، خلاصه دیدگاه‌ها و استدلال‌های مهم مطرح در موضوع قضاء و قدر را تبیین و تقریر می‌کند. بنابراین، مراجعه به این اثر برای کسانی که خواستار آگاهی از اهم مسائل و دیدگاه‌ها و استدلال‌های متکلمان عدلیه و اشاعره در باب جبر و اختیار هستند بسیار سودمند و ضروری است.

همچنین، آنگونه که پیشتر نیز اشاره شد، برخی از استدلال‌های مطرح در رساله استقصاء النظر برای اثبات اختیار انسان و استناد حقیقی افعال به او، ادله‌ای است که ظاهراً در منابع کلامی چاپ شده دیگر ذکر نشده است و احتمالاً در زمره ابداعات و ابتکارات علامه در این مبحث قرار دارد.

وجوه اهمیت یادشده برای رساله موجز استقصاء النظر ارجح و ارزش این اثر را نشان می‌دهد و لزوم اهتمام بیشتر بر تصحیح و تفسیر و تبیین و ترجمه درست و دقیق آن را یادآور می‌شود.

۴- ویراست‌ها و چاپ‌های رساله استقصاء النظر

از رساله استقصاء النظر تاکنون دست کم شش ویراست مختلف بر اساس دست‌نوشته‌های گوناگون این رساله به چاپ رسیده است که مشخصات و کیفیت نشر آنها از این قرار است:

(۱) إنقاذ البشر من الجبر و القدر و یلیه استقصاء النظر فی القضاء و القدر، نشره و صححه و علّق علیه: علی الخاقانی النجفی، النجف، مطبعة الراعی، ۱۳۵۴ ق. - ۱۹۳۵ م، قطع جیبی، ۱۰۹ + ۴۰ ص. (نگرید: تصویر شماره ۴).

مشخص نیست که این ویراست بر اساس چه نسخه یا دست‌نوشته‌هایی فراهم آمده است اما از ظاهر و اغلاط و افتادگی‌های مشهود در آن می‌توان دریافت که این طبع، ویراستی انتقادی و قابل اعتماد از اثر نیست.

(۲) استقصاء النظر فی البحث عن القضاء و القدر، حقه و قدم له: ابراهیم التیمی، بغداد، مطبعة الحوادث، ۱۹۷۸ م، ۸۸ ص. (نگرید: تصویر شماره ۵).

این ویراست بر بنیاد دو دست‌نویس متأخر از رساله، یعنی نسخه شماره ۱۰۸۷/۵ کتابخانه آیه الله حکیم با تاریخ کتابت ۱۳۲۷ ق. و نسخه شماره ۴۴۵ کتابخانه حسینیه در نجف اشرف کتابت شده در سال ۱۳۱۳ ق.، فراهم آمده است. خطاها و افتادگی‌های قابل توجهی در این ویراست از رساله

مشاهده می‌شود و از این رو چاپی معتبر و معتمد از رساله علامه به حساب نمی‌آید.

۳) استقصاء النظر في البحث عن القضاء والقدر، تحقیق: یعقوب الجعفری، قم، مجله کلام اسلامی، سال دوم، شماره دوم (ش ۶)، ۱۳۷۲ ه.ش.، صص ۳۴ - ۴۸.

۴) استقصاء النظر في البحث عن القضاء والقدر، تحقیق: فارس تبریزیان الحسون، انتشارات مرکز تحقیقات حج، قم، ۱۴۱۶ ه.ق.، ۲۹ ص.

۵) استقصاء النظر في البحث عن القضاء والقدر، تحقیق: فارس تبریزیان الحسون، بی‌جا [قم]، بی‌نا [نشر مشعر]، بی‌تا، ۶۳ ص، قطع جیبی. (نگرید: تصویر شماره ۶).

این ویراست، که در سال ۱۴۱۷ هجری قمری در قم و ضمن سلسله «علی مائده الكتاب والسنة» منتشر شده است^{۶۱}، بر اساس دو دست‌نوشته: یکی نسخه شماره ۴۹۵۳ کتابخانه مجلس شورای اسلامی (شماره قدیم ۶۳۴۲) و دیگری نسخه شماره ۲/۲۷۹۶ محفوظ در کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی فراهم آمده است و با چاپ علی الخاقانی النجفی نیز مقابله شده. متأسفانه مصحح از گزارش نسخه بدلها خودداری ورزیده و اختلاف نسخ در ضبط کلمات را هیچ یادآور نشده است.

۶) استقصاء النظر في القضاء والقدر و یلیه الفرق بین کلام النبی و قول الوصی، تحقیق: السید محمد الحسینی النیسابوری، دار انباء الغیب، مشهد، ۱۴۱۸ ه.ق. / ۱۳۷۷ ه.ش.، صص ۱ - ۶۱. (نگرید: تصویر شماره ۷).

این ویراست بر پایه پنج نسخه زیر سامان یافته است:

۱) نسخه شماره ۴۹۵۳ کتابخانه مجلس شورای اسلامی که نسخه اساس تصحیح قرار گرفته است.

۲) نسخه محفوظ در کتابخانه مسجد گوهرشاد با تاریخ کتابت ۱۰۷۷ ق. نوشته شده به قلم ابن محمد ابراهیم خلیل الله الحسینی.

۳) نسخه شماره ۳۱۴ کتابخانه آستان قدس رضوی استنساخ شده در سال ۱۰۴۲ ق.

۴) نسخه شماره ۴۵ کتابخانه آستان قدس رضوی که تاریخ کتابت آن به قرن نهم هجری باز می‌گردد.

۵) نسخه شماره ۴۹۵۴ کتابخانه مجلس شورای اسلامی که کتابت آن در سال ۱۰۶۹ ق. به انجام رسیده است.

در این ویراست، متن اثر با چاپ علی الخاقانی النجفی از این رساله نیز مقابله شده است.

ویراست اخیر که آخرین تصحیح منتشر شده از رساله استقصاء النظر به حساب می‌آید و برویراست‌های

۶۰. الطباطبائی، السید عبدالعزیز، مکتبه العلامة الحلی، ص ۲۲۷؛ معجم التراث الکلامی، ج ۱، ص ۲۵۲.

۶۱. معجم التراث الکلامی، ج ۱، ص ۲۵۲.

پیشین این رساله نیز به نسبت، مزایا و برتری‌هایی دارد، مشتمل است بر اغلاط و افتادگی‌هایی قابل توجه که در ادامه، به شماری از آنها اشاره می‌شود.

ردیف	نشانی	ضبط نادرست در ویراست نیشابوری	ضبط درست
۱	ص ۳۱، س ۲	الحکیم	الحلیم
۲	ص ۳۲، س ۲	أَبْدَهُ بِالْعَنَايَاتِ الإِلَهِيَّةِ	أَمَدَهُ
۳	ص ۳۲، س ۵	وَالْتَصِرَ مَحْفُوظًا بِأَلْوَيْتِهِ	مَحْفُوفًا
۴	ص ۳۳، س آخر	لَمَّا خَافَ أَبُو الْحَسَنِ الْأَشْعَرِيُّ	رَأَى
۵	ص ۳۵، س ۴	يَطْفِرُ	يَطْفِرُهُ
۶	ص ۳۸، س ۸	فَكَيْفَ يَصِخُّ مِمَّا حَمَلَ وَأَمَرَ اللَّهُ تَعَالَى	بِنَاءِ
۷	ص ۴۰، س ۱۳	لَوْ كَانَ اللَّهُ تَعَالَى مُسْتَحَقًّا لِلْعِقَابِ فِي جَنْبِ الْفَسَاقِ بِحَيْثُ يَتَحَقَّقُ بِإِسْقَاطِ الْعَفْوِ	حَقِّ / بِإِسْقَاطِهِ
۸	ص ۴۰، س ۱۵	إِنَّمَا يَتَحَقَّقُ الْعِقَابُ لَوْ كَانَ الْعَصِيانَ مُسْتَنَدًا إِلَى الْعَبْدِ	يَسْتَحَقُّ
۹	ص ۴۱، س ۱۴	فَإِنَّهُ لَا يَحْكُمُونَ	فَإِنَّهُمْ
۱۰	ص ۴۶، س ۶	مَنْعَهُمْ عَنْهُ	عَنْقَهُمْ
۱۱	ص ۵۲، س ۱	عَلَى أَنْ نَقْهَرُ مَرَادَكَ	نَقْدِرُ
۱۲	ص ۵۴، س ۱۲	الْمَجْتَبِرَةَ	الْمُجْتَبِرَةَ
۱۳	ص ۵۸، س ۳	الطَّرْفَيْنِ الْمَسَاوِيَيْنِ	الْمَتَسَاوِيَيْنِ
۱۴	ص ۵۸، س ۸	وَجَدَ مَاءَيْنِ	إِنَاءَيْنِ

برخی از نمونه‌های افتادگی کلمات و عبارات در ویراست تحت بررسی نیز از این قرار است:

ردیف	نشانی	ضبط ناقص در ویراست نیشابوری	کلمه یا عبارت افتاده	ضبط کامل
۱	ص ۳۲، س آخر	لا زال ممتثلًا في الأعصار	جميع	لا زال ممتثلًا في جميع الأعصار
۲	ص ۳۴، س ۹	والحق أنا فاعلون	نعلم بالضرورة أنا	والحق أنا نعلم بالضرورة أنا فاعلون
۳	ص ۳۷، س ۱۶	و من کره فعلاً	من غيره	و من کره من غيره فعلاً
۴	ص ۳۹، س ۸	بل يحصل له العذاب	له	بل يحصل له به العذاب
۵	ص ۳۹، س ۱۰	واضطراب الشريعة	أمر	واضطراب أمر الشريعة
۶	ص ۴۰، س ۳	من المصير إلى هذا المذهب	مثل	من المصير إلى مثل هذا المذهب

ردیف	نشانی	ضبط ناقص در ویراست نیشابوری	کلمه یا عبارت افتاده	ضبط کامل
۷	ص ۴۰، س آخر	کیف یتحقّق الظلم من العباد، و کیف یحسن منه	و کیف یستحقّ أحدّ اللعنة من الله تعالی و من العباد	کیف یتحقّق الظلم من العباد، و کیف یستحقّ أحدّ اللعنة من الله تعالی و من العباد و کیف یحسن منه
۸	ص ۴۱، س ۹	فاستعمل فیہ	الناس	فاستعمل الناس فیہ
۹	ص ۵۶، س ۱۳	لکان مع الله	شریکاً	لکان شریکاً مع الله
۱۰	ص ۳۴، س ۲	لم یجعل أثراً	لها	لم یجعل لها أثراً
۱۱	ص ۳۵، س ۹	ومن أساء إلینا	بین	و بین من أساء إلینا
۱۲	ص ۳۵، س ۱۱	یحسن مدح الأول	متاً	یحسن متاً مدح الأول
۱۳	ص ۴۱، س ۸	أن من صدّقه الله	کلّ	أن کلّ من صدّقه الله
۱۴	ص ۳۹، س ۹	یحصل به التّعیم	له	یحصل له به التّعیم

گذشته از ضبط‌های نادرست و افتادگی‌هایی که نمونه‌هایی از آنها فرانموده شد، در تصحیح مورد بحث خطاها و کاستی‌های دیگری، از جمله درج کلمات زائد در متن و تقطیع‌های ناصحیح و اشتباهات ویرایشی گوناگون نیز مشاهده می‌شود که در اینجا به بیان آنها حاجت نیست.

به هر روی، گزارش پیشگفته از چند و چون ویراست‌های به چاپ رسیده از رساله استقصاء التّظّر ضرورت ارائه ویراست انتقادی تازه‌ای از این رساله را بر اساس نسخ نویافته و معتبر آن یادآور می‌شود.

۵- شروح و ردّیه‌های نگاشته شده بر رساله استقصاء التّظّر

رساله استقصاء التّظّر موضوع برخی مباحثات و نگارش‌های پسینی نیز قرار گرفته است و هم شرحی بر آن نوشته شده است و هم ردّی علیه آن. در ادامه، این آثار به اختصار معرفی می‌شود.

۵-۱- استیجلاء البصر فی الردّ علی استقصاء التّظّر

مفسّر و متکلم و صوفی نامور شافعی هند، علاء الدّین علی بن احمد بن ابراهیم مهاجمی کوکنی^{۶۲} (۷۷۶-۸۳۵ ه.ق.) - صاحب آثاری چون تفسیر ارجمند تبصیر الرحمن و تیسیر المّتان فی تفسیر

۶۲. درباره او نگری به: الحسنی، عبدالحی بن فخرالدین، نزهة الخواطر و بهجة المسامع و النواظر، ج ۳، صص ۷۹-۸۰.

القرآن^{۶۳}، مَشْرَعُ الْخُصُوصِ إِلَى مَعَانِي النُّصُوصِ^{۶۴}، خصوص النعم في شرح الفصوص الحكم^{۶۵}، النور الأزهر في كشف سِرِّ الْقَضَاءِ وَالْقَدْرِ، وشرح آن با عنوان الضوء الأظهر لاشاعة اشعة النور الأزهر- ردّیه ای بر رساله استقصاء النَّظَرِ نَگاشته است با نام «استجلاء البصر في الردّ علی استقصاء النظر». تا آنجا که دانسته است، این اثر تاکنون نشر نیافته و راقم این سطور نتوانست به نسخه ای از این اثر نیز دست یابد تا چند و چون آن را گزارش نماید.

۵-۲- النور الأتور والنور الأزهر في تنوير خفايا رسالة القضاء والقدر

پس از نگارش ردّیه پیشگفته بر رساله استقصاء النَّظَرِ، عالم برجسته امامی، قاضی نور الله شوشتری (د: ۱۰۱۹ ه.ق.) پاسخی به آن زیر عنوان «النور الأتور والنور الأزهر في تنوير خفايا رسالة القضاء والقدر» نگاشت^{۶۶} که تألیف آن در سال ۱۰۱۸ ق. به پایان رسیده است.^{۶۷} قاضی در این اثر به توضیح و دفاع از مطالب علامه در رساله استقصاء النَّظَرِ و ردّ ایرادات و اشکالات مهائمی بر این رساله پرداخته است. رساله النور الأتور تاکنون به چاپ نرسیده است، اما دو نسخه از آن در دسترس است.^{۶۸}

۵-۳- إجابة الفکر في فضاء القضاء والقدر

اثر دیگری که در شرح رساله استقصاء النَّظَرِ به نگارش درآمده است و به چاپ نیز رسیده،^{۶۹} رساله ای است از فقیه و دانشمند شهیر امامی، علامه بهاء الدین محمد بن حسن فاضل اصفهانی (هندی) (۱۰۶۲ - ۱۱۳۷ ه.ق.) با نام «إجابة الفکر في فضاء القضاء والقدر». تاریخ تألیف این رساله به تصریح خود فاضل اصفهانی سال ۱۰۷۸ هجری قمری بوده است^{۷۰}، یعنی هنگامی که وی تنها شانزده سال داشته است. با این وصف، نگارش چنین رساله عالمانه ای از دانشمندی نوجوان چون فاضل اصفهانی که نبوغ و بلوغش به مراتب علمی والا در سنین نوجوانی شهرتی فراگیر داشته است^{۷۱}،

۶۳. مشخصات و طبع این اثر بدین شرح است: المهایمی، علی بن أحمد بن إبراهيم، تبصير الرحمن وتبصير المنان وبهامشه، نزهة القلوب في تفسير غريب القرآن، ج ۲، مطبعة بولاق، مصر، ۱۲۹۵ ق.

۶۴. همو، تفسير المهاييمي المسمى (تبصير الرحمن وتبصير المنان ببعض ما يشير الى إعجاز القرآن)، ج ۳، تحقيق: أحمد فريد المزيدي، بيروت، دارالكتب العلمية، ۲۰۱۱ م.

۶۵. المهاييمي، علي بن أحمد بن إبراهيم، مَشْرَعُ الْخُصُوصِ إِلَى مَعَانِي النُّصُوصِ، قم، دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۹ ش. همو، مَشْرَعُ الْخُصُوصِ إِلَى مَعَانِي النُّصُوصِ، علق حواشیه: أحمد فريد المزيدي، بيروت، دارالكتب العلمية، م. ۲۰۰۸ / ق. ۱۴۲۹ ص. ۲۷۲

۶۶. المهاييمي، علي بن أحمد، خصوص النعم في شرح الفصوص الحكم، تحقيق و تخريج و تعليق: أحمد فريد المزيدي، بيروت، دارالكتب العلمية، ۱۴۲۸ ق. / م. ۲۰۰۷ / ص. ۷۲۸.

۶۷. الاصفهاني، ميرزا عبد الله، رياض العلماء و حياض الفضلاء، ج ۵، ص ۲۷۰؛ أمين، أعيان الشيعة، ج ۵، ص ۴۰۵ و ج ۱۰، ص ۲۲۹؛ الطهراني، الشيخ آقا بزرك، ج ۱۳، ص ۲۸۹ و ج ۲۴، ص ۳۶۲.

۶۸. كنتوري، إعجاز حسين، كشف الحُجُبِ و الأستار، ص ۵۹۱.

۶۹. نگرید به: درایبی، مصطفی، فهرستگان نسخه های خطی ایران (فنخا)، ج ۳۳، ص ۷۹۷.

۷۰. اصفهانی، بهاء الدین، إجابة الفکر، چاپ شده دز میراث حوزه اصفهان، دفتر اول، صص ۲۳ - ۷۷.

۷۱. اصفهانی، بهاء الدین، إجابة الفکر، ص ۷۷.

۷۲. فاضل اصفهانی خود در مقدمه کشف اللثام عن قواعد الأحكام یادآور شده است که وی پیش از پایان سیزده سالگی از

چندان عجیب نمی‌نماید. آنچه تا حدودی مایه شگفتی است عبارات بسیار تند و تیز فاضل اصفهانی نوجوان در حق متکلمان اشعری نامدار و کلام و مرام آنها در این رساله است. برخلاف علامه حلی که در مواجهه با ایستارهای اشاعره تنها به نقد دانشورانه آنها پرداخته است، فاضل اصفهانی در هنگام نقض دیدگاه‌های متکلمان نامور اشعری چون تفتازانی هیچ از لعن و نفرین و ناسزاگویی به آنها فروگذار نکرده است و گاه تکفیر را نیز چاشنی نقد خویش نموده. ظاهراً بهاء‌الدین إجمالة الفکر را در ایام اقامتش در هند نگاشته است،^{۷۲} جایی که بنا بر گزارش ارباب تراجم، وی مجادلات و مناظرات پرشور و شماری با عالمان سنی آن دیار در باب امامت داشته بوده است و عناد و عداوتی شدید میان او و بعض عالمان عامه برقرار بوده.^{۷۳}

در خصوص سبک شرح‌نویسی فاضل اصفهانی در إجمالة الفکر باید گفت که وی - برخلاف شیوه متداول شروع که یا به صورت مزجی یا در قالب «قال - أقول» به توضیح متن اصلی نگاشته‌ای دیگر می‌پردازند و هدف عمده شارح در آنها ایضاح عبارات و مطالب و مقاصد مآثرین است - فقط به شرح و تبیین محتوا و نکات اصلی رساله استقصاء النظر اکتفا کرده و التفات و اهتمام چندانی به تفسیر الفاظ و عبارات علامه حلی ننموده است. در واقع، فاضل اصفهانی در إجمالة الفکر خود را ملتزم به تشریح و توضیح همه جملات و مطالب رساله علامه نکرده است و گویی کوشیده تا نگاشته‌ای ناظر به استقصاء النظر و بر بنیاد پایه آن درباره قضاء و قدر فراهم آورد. او در مقدمه إجمالة الفکر پس از ستایش از رساله استقصاء النظر یاد آور می‌شود که در صدد تبیین و تلخیص و تحکیم و تقویت مطالب این رساله برآمده است و افزون بر این، به دلایل و اشکالاتی که علامه بدانها اشاره نکرده است نیز خواهد پرداخت.^{۷۴}

تحصیل علوم معقول و منقول فارغ شده بوده است و قبل از اتمام یازده سالگی نیز به تصنیف روی آورده بوده: «وقد فرغت من تحصیل العلوم معقولها ومنقولها ولم أكمل ثلاث عشرة سنة، وشرعت فی التصنیف ولم أكمل إحدى عشرة». الفاضل الهندی، بهاء‌الدین، کشف الیثام، ج ۱، ص ۱۱۲.

۷۲. چنانکه مصحح این رساله خاطر نشان کرده، این مطلب از عبارت فاضل اصفهانی در انجامه رساله که نوشته است: «کتبه بیمنه الدائرة البائرة مؤلفه المؤلف بینه و بین أعدائه، المبعّد عن إخوانه وأصدقائه» قابل فهم است. افزون بر این، طبق گفته زُنوزی، فاضل هندی در سن دوازده سالگی به هند رفته و قریب شش سال در آنجا ساکن بوده است (نگرید به: الزُنوزی، المیرزا محمّد حسن، ریاض الجنة، ج ۲، صص ۲۰۳ - ۲۰۴)؛ بنابراین، در هنگام نگارش این رساله که او شانزده سال داشته همچنان در هند به سر می‌برده است.

۷۳. نگرید به: الزُنوزی، المیرزا محمّد حسن، ریاض الجنة، ج ۲، صص ۲۰۴ - ۲۰۸؛ الخوانساری، محمّد باقر، روضات الجنّات، ج ۷، ص ۱۱۲.

۷۴. «إنّ رسالة "استقصاء النظر فی بحث القضاء والقدر" من مصنّفات البحر المقمام، والصارم الصمصام، علامة العلماء الأعلام، إمام أئمة فضلاء الأئام، المظهر عن أدناس النفوس والأجرام، المبعّد عن أرجاس الأباطیل والأثام، ناصر أولی الألفهام، مُخذل أرباب الأوهام، شیخنا الملقّب بالعلامة، ورئيسنا المنقّب بالإمامة، جمال الملة والحقّ والذینا والذین، حسن بن یوسف بن المظهر الحلّی - أفیض علیه من هوامر فواضل ربّه العلی - کتاب فی إحقاق الحقّ وإبطال الباطل کافی، وإلفهام الضّلال عن نهج الصدق شافی، فأردت أن أوضحه ببیان یشفی من اللهب، وأوجزه بکلام یکفی عن النصب، وأشیده برکن لا تتضعع به الوسواس الإبلیسیة، وأقومه بقوائم راسخة لا تتزلزل عند تدافع الكلمات التلبیسیة، وألحق به ما زاد من الدلائل والشکوک، وما لم یتعرض له من الإشکالات والفکوک، وأن اسمیه بإجمالة الفکر فی قضاء القضاء والقدر». اصفهانی، بهاء‌الدین، إجمالة الفکر، صص ۲۷ - ۲۸.

براین اساس، فاضل اصفهانی در شرح خویش بی آنکه خود را همه جا مقید به پیروی از متن و مآتین نماید، گاه به ذکر دلایل و پاسخ‌های افزونتری نسبت به آنچه علامه حلی گفته است پرداخته و گاه نیز به اختصار کلام علامه اقدام نموده و قسمت‌هایی را حذف کرده است. برای نمونه، در بخش مربوط به نقل دلایل عقلی اشاعره بر نفی انتساب حقیقی افعال به انسانها و ابطال این دلایل، با اینکه علامه حلی در استقصاء التَّنْظَر فقط چهار دلیل ارائه کرده است، فاضل اصفهانی ده دلیل عقلی از آنان را آورده و ابطال نموده. اما برخلاف این، در حالی که علامه حلی به هجده دلیل عقلی بر اثبات اختیار و فاعلیت حقیقی انسان اشاره کرده است، فاضل اصفهانی هفده دلیل عقلی را بازگنوموده که از میان آنها دو دلیل (یعنی دلیل‌های ۱۶ و ۱۷) جدید است و در رساله علامه حلی نیامده و با این حساب، سه دلیل از ادله مطرح در رساله استقصاء التَّنْظَر (یعنی دلیل‌های ۱۱، ۱۳، ۱۷) را اصلاً در شرح خود ذکر نکرده است. همچنین، از میان هجده دلیل نقلی مذکور در رساله علامه حلی، فاضل اصفهانی تنها یازده دلیل را نقل نموده است و هفت دلیل دیگر (یعنی دلایل ۴، ۵، ۶، ۱۴، ۱۵، ۱۶، ۱۷) را ناگفته باقی نهاده.

افزون بر دگرگونی‌های یادشده، در اِجَالَة الفِکَر ترتیب نقل و شرح ادله، در موارد و مواضعی، با ترتیب دلایل متناظر مذکور در استقصاء التَّنْظَر تفاوت دارد؛ یعنی ترتیب ذکر دلایل در این دو رساله همه جا یکسان نیست و در نتیجه خواننده برای پیدا کردن توضیح دلیل مطرح در استقصاء التَّنْظَر در شرح فاضل اصفهانی دچار سردرگمی می‌شود. مصحح رساله اِجَالَة الفِکَر می‌توانست و می‌باید در مقدمه یا پاورقی ویراست خود با یادکرد شماره دلیل متناظر از استقصاء التَّنْظَر با آنچه در شرح فاضل آمده ربط میان دلایل متناظر این دو رساله را بر خواننده روشن سازد و راه ارتباط میان متن و شرح را بر خواننده هموار نماید. با این وصف، چنان کاری صورت نگرفته است و در اینجا با توجه به ضرورت ترسیم چنین راهنمایی برای تسهیل رجوع و ارجاع به شرح فاضل اصفهانی و تطبیق دلایل مذکور در آن با آنچه در متن رساله استقصاء التَّنْظَر آمده است جدول زیر ارائه می‌شود:

شماره دلیل عقلی در استقصاء التَّنْظَر	شماره دلیل عقلی متناظر در اِجَالَة الفِکَر	شماره دلیل نقلی در استقصاء التَّنْظَر	شماره دلیل نقلی متناظر در اِجَالَة الفِکَر
۱	۱	۱	۱
۲	۲	۲	۲
۳	۳	۳	۳
۴	۵	۴	—
۵	۶	۵	—
۶	۷	۶	—
۷	۸	۷	۴

شماره دلیل عقلی در استقصاء النظر	شماره دلیل عقلی متناظر در إجابة الفکر	شماره دلیل نقلی در استقصاء النظر	شماره دلیل نقلی متناظر در إجابة الفکر
۸	۹	۸	۵
۹	۱۰	۹	۶
۱۰	۱۱	۱۰	۷
۱۱	—	۱۱	۸
۱۲	۴	۱۲	۹
۱۳	—	۱۳	۱۰
۱۴	۱۲	۱۴	—
۱۵	۱۳	۱۵	—
۱۶	۱۴	۱۶	—
۱۷	—	۱۷	—
۱۸	۱۵	۱۸	۱۱
—	۱۶	—	—
—	۱۷	—	—

۶- کهن‌ترین دست‌نویس شناخته‌شده از استقصاء النظر

از رساله استقصاء النظر في البحث عن القضاء والتقدير دست‌نویس‌های پرشماری برجا مانده است. در فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنخا) ۴۲ نسخه از این اثر در کتابخانه‌های ایران معرفی شده است.^{۷۵} و در معجم المخطوطات العراقية نیز ۸ دست‌نویس دیگر از رساله مزبور که در کتابخانه‌های عراق موجود است شناسایی شده.^{۷۶} چند نسخه از این اثر نیز در سایر کتابخانه‌های دنیا نگهداری می‌شود. در اینجا تنها به معرفی و توصیف کهن‌ترین نسخه تاکنون شناخته‌شده از رساله استقصاء النظر که هم‌اکنون تصویر (میکرو فیلم) آن با شماره ۲/۲۶۲۶۹ در کتابخانه آستان قدس رضوی محفوظ است می‌پردازیم.

این نسخه ضمن مجموعه خطی گرانمایی قرار دارد که مشتمل است بر چندین کتاب و رساله و یادداشت از قرن هشتم هجری. دست‌نویس یادشده که در اصل به کتابخانه دانشکده علوم قرآنی (وابسته به سازمان اوقاف و امور خیریه) تعلق داشته است در ضمن مقاله‌ای به قلم مرحوم محمد شیروانی به اختصار معرفی شده.^{۷۷} و هم‌این مجموعه را در سال ۱۳۷۲ شمسی جهت «تبادل و ضبط»

۷۵. درایتی، مصطفی، فهرستگان نسخه‌های خطی ایران، ج ۳، صص ۳۶۰ - ۳۶۳.

۷۶. الدرایتی، مصطفی، معجم المخطوطات العراقية، ج ۲، صص ۱۵۲ - ۱۵۳.

۷۷. شیروانی، محمد، «معرفی چند نسخه خطی»، مجله وقف میراث جاویدان، سال سوم، شماره ۹، بهار ۱۳۷۴ ش، صص

به کتابخانه آستان قدس رضوی تقدیم نموده. به رغم معرفی یادشده، متأسفانه این مجموعه خطی عتیق و نفیس تاکنون مورد توجه جدی قرار نگرفته است بطوری که نه مشخصات آن در فهرست فنخا درج شده و نه از این مجموعه در تصحیح آثار کتابت شده در آن بهره گرفته شده است. به جهت اهمیت این مجموعه خطی و نیز برای جلب توجه مجدد محققان به آن و ذکر برخی آگاهی‌های مهم ناگفته در معرفی محمد شیروانی از این مجموعه، نکاتی در باب این دست‌نویست ارزشمند در اینجا ارائه می‌شود.

در صفحه عنوان این مجموعه خطی، فهرست رساله‌های مکتوب در آن به همراه گواهی تملک مجموعه بدین شکل نوشته شده است:

«مجموعه فیها مناهج الیقین فی اصول الدین
والرسالة السعدیة و استقصاء النظر فی القضاء و القدر
من تصانیف خاتم المحققین رئیس المحققین جمال الحق و الدین الحسن
بن المطهر الحلّی اعلی الله درجته فی علیین من الحلّیین
دخل فی نوبة أحقر عباد الله الولی و أصغر أولاد النبی و الولی
محمد بن حیدر الحسنی أصلح الله أحواله و أنجح آماله» (نگ: تصویر شماره ۱)

در حاشیه این گواهی، ظاهراً بعدها با همان خط، نام رساله دیگر کتابت شده در آخرین مجموعه بدین نحو افزوده شده است: «و مختصر النصوص تألیف الشیخ اَبی جعفر محمد بن الحسن الطوسی».

در زیر گواهی یادشده، این ابیات مکتوب است:

لله دُرٌّ نُوشِرُونَ مِنْ رَجُلٍ ما كانَ اعْرَفَهُ بِالسُّدُونِ وَالسَّفَلِ
نَهاهُمْ أَنْ يَمْسُوْا بَعْدَهُ قَلَمًا [وَأَنْ يُذَلَّ بَنُو الْأَحْرَارِ بِالْعَمَلِ]
لَعْمُرِكَ ما الْإِنْسَانُ إِلَّا بِدِينِهِ فَلَا تَتْرُكِ التَّقْوَى إِتْكَالًا بِالنَّسَبِ
لَقَدْ رَفَعَ الْإِسْلَامَ سَلْمَانَ فَارِسٍ وَقَدْ وَضَعَ الشِّرْكَ الشَّرِيفَ أَبَا لَهَبٍ

در انجامه کتابها و رساله‌هایی که در این مجموعه خطی کتابت شده است نه نامی از کاتب نسخه برده شده و نه تاریخ کتابتی ثبت گردیده است. تنها تاریخ واضح مشهود در این مجموعه عبارتست از گواهی مقابله‌ای (ظاهراً به خط علامه حلّی) که در برگ ۹۲ آدر حاشیه نسخه نوشته شده است و تاریخ فراغ از مقابله کتاب مناهج الیقین (اولین رساله موجود در این مجموعه را) شب هفتم صفر سال ۷۲۲ هجری قمری در جلّه ذکر می‌کند:

«اتفق الفراغ عن مقابلة هذا الكتاب ليلة السابع من صفر ختم بالظفر سنة اثنى [و] عشرين و سبعمائة بمقام الحلة». (نگ: تصویر شماره ۸)

بنابراین استنساخ این کتاب در سال ۷۲۲ هجری یا اندکی پیش از آن، یعنی در زمان حیات علامه حلی (د: ۷۲۶ ه.ق.) به انجام رسیده بوده است. براین اساس می‌توان حدس زد که سایر کتابها و رسائل مکتوب در این مجموعه خطی نیز در حدود همین تاریخ پیشگفته کتابت شده باشد.

در مجموعه خطی مورد بحث، به ترتیب آثار زیر نوشته شده است:

۱) برگ ۱ ب: چند فائده پراکنده فقهی و کلامی (استنساخ شده با خطی غیر از خط اصلی رسائل مجموعه).

۲) برگ ۲: اعتقادنامه امامی کوتاهی در دو صفحه (ظاهراً به خطی غیر از خط رساله پیشین و نیز غیر از خط اصلی رسائل مجموعه) که با عبارات زیر شروع می‌شود: «أیها المکلف! أستدل علی وجود الله تعالی بصدور الموجودات عنه، و علی وجود وجوده یا مکان مصنوعاته، و علی قدمه بحدوث ما سواه، و علی قدرته بصدور أفعاله عنه علی الاختیار...» و با عبارات «بعد الموت والحمد لله...» در پشت این برگه به انجام می‌رسد. شوربختانه برخی از کلمات و عبارات رساله از بین رفته است. ظاهراً در صحافی مجموعه، پشت و روی این برگ جابجا شده است و پشت برگه، در رو قرار گرفته.

۳) برگ ۳ آ- ۴ آ: رساله‌ای سه صفحه‌ای به همان خط رساله قبلی در بیان اقسام صفات اخلاقی و تشبیه مؤمن به شهر. این رساله فاقد عنوان و نام نویسنده است و ظاهراً تاکنون نیز منتشر نشده. عبارات آغازین رساله چنین است: «بسم الله الرحمن الرحيم، الحمد لله واهب النعمة وملهم الحكمة و صلی الله علی أشرف الأمة محمد المصطفى وآله الأفاضل الأئمة وبعد فإتی فکرت فی المؤمن واحتراسه فی عدده وسلوک منهج التقوی ومخالفة أوامره...». رساله با این عبارات نیز خاتمه یافته: «فی حکم العزیز الحکیم وهذا ما وجدناه والحمد لله رب العالمین و صلی الله علی محمد وآله الطاهرين».

۴) برگ ۴ ب: اعتقادنامه امامی کوتاه دیگری به همان خط رساله قبلی و فاقد عنوان و نام نویسنده. رساله با این جملات شروع می‌شود: «بسم الله الرحمن الرحيم و به اعتقد أن الله تع موجود بدلیل وجوده العالم، واجب الوجود بدلیل استغنائه عن غيره واستحالة جواز العدم علیه وإلا لکان ممکناً» و با عبارت «وهو لا یخل به تعالی الله عن ذلك علواً کبیراً» پایان می‌یابد.

۵) برگ ۵ آ: روایتی منقول از کعب الأحبار و پس از آن چند جمله درباره تعریف «مجتهد» به همان خط قبلی.

۶) برگ ۶ ب - ۹۲ آ: کتاب مناهج الیقین فی أصول الدین علامه حلی که با خطی متفاوت از دو خط

پیشین کتابت شده است. در حواشی نسخه حاشیه‌ها و تعلیقاتی سودمند و قابل ملاحظه با خطی کهن اما متمایز از متن نوشته شده است. چنانکه پیشتر نیز بیان شد، در انتهای رساله در برگ ۹۲ آ و در حاشیه نسخه گواهی مقابله‌ای (ظاهراً به خط علامه حلی) درج شده است که تاریخ فراغ از مقابله کتاب مناہج الیقین را شب هفتم صفر سال ۷۲۲ هجری قمری در حلّه ذکر می‌کند.

در زیر این قسمت، چند فائده با خطی غیر از خط متن نیز نوشته شده است.

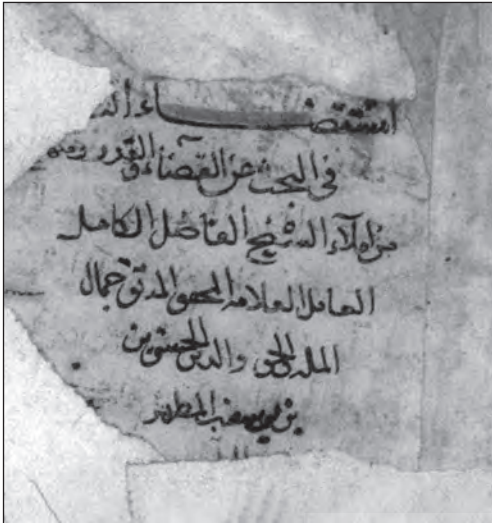
(۷) برگ ۹۲ ب - ۱۰۷ آ: رساله سعديّه از علامه حلی با همان خط کاتب مناہج الیقین او.

(۸) برگ ۱۰۷ ب - ۱۱۳ آ: رساله استقصاء النظر في البحث عن القضاء والقدر از علامه حلی با همان خط دواثر قبلی از او.

در حاشیه نسخه استقصاء النظر حواشی اندک و پراکنده‌ای با خطی متأخر از خط متن نوشته شده است. اگرچه این نسخه از رساله استقصاء النظر دست‌نوشتی است کهن و ارزشمند و متن اثر در آن از تصحیفات و نادرستی‌های پسینی تا حدود زیادی در امان مانده است، همچنان برخی افتادگی‌های جزئی و اغلاط واضح در آن دیده می‌شود. این نسخه در برخی مواضع نیز نسبت به سایر دست‌نوشته‌های استقصاء النظر کلمات و عباراتی افزون دارد و مشتمل است بر ضبط‌هایی منحصر بفرد که در سایر نسخ نیامده است. به هر روی، در مجموع، دست‌نویس مزبور نسخه قدیم‌تر و صحیح‌تری در قیاس با سایر دست‌نوشته‌های بازمانده از این رساله است و برترین نسخه شناخته شده از آن به شمار می‌آید.

(۹) برگ ۱۱۷ ب تا ۱۶۱ ب: کتاب الکفایة فی النصوص علی عدد الأئمّة الإثنی عشر (کفایة الأثر) از علی بن محمد خزّاز قمی، عالم امامی زنده در قرن چهارم و پنجم هجری. چنانکه پیشتر گذشت، در صفحه عنوان این مجموعه خطی، از اثر مزبور زیر عنوان «مختصر النصوص» یاد شده است و به اشتباه، نگارش آن به شیخ طوسی نسبت داده شده: «و مختصر النصوص تألیف الشیخ أبي جعفر محمد بن الحسن الطوسي».

متأسفانه از این نسخه ارزشمند نیز تاکنون در تصحیح کتاب الکفایة استفاده نشده است.

تصویر شماره ۲: صفحه عنوان نسخه شماره ۱۷۵۵۲ کتابخانه آستان قدس رضوی.

تصویر شماره ۱: صفحه عنوان مجموعه خطی با میکروفیلم شماره ۲/۲۶۲۶۹ در کتابخانه آستان قدس رضوی.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
 کتابخانه آستان قدس رضوی

تصویر شماره ۳: انجامه نسخه ۳۵/۱۰۱۱۵ کتابخانه مجلس شورای اسلامی از استقصاء التَّنظُر

تصویر شماره ۵

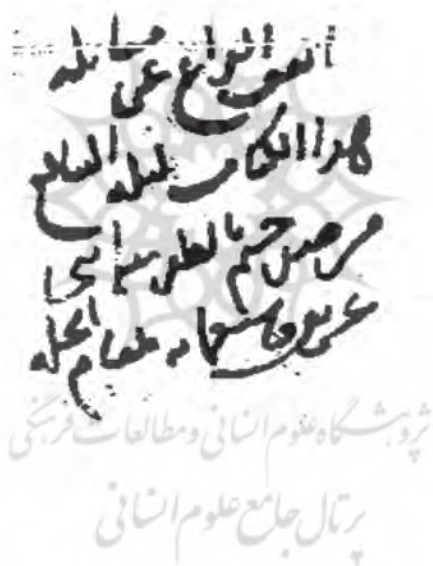
تصویر شماره ۴

تصویر شماره ۷

تصویر شماره ۶

تصویر شماره ۸: گواهی اتمام مقابله کتاب مناہج
الیقین (احتمالاً به خط علامه حلی) در برگ ۲۹۲ از
مجموعه خطی با میکروفیلم شماره ۲/۲۶۲۶۹ در
کتابخانه آستان قدس رضوی.

کتابنامه:

- ابن قیّم الجوزيّة، محمد بن أبي بكر، شفاء العليل في مسائل القضاء و القدر و الحكمة و التعليل، دارالكتب العلمیّة، الطبعة الثالثة، بیروت.
- ابن بابویه (الشیخ الصدوق)، محمد بن علي، الاعتقادات، مؤسّسة الإمام الهادي (عليه السلام)، قم، ۱۳۸۹ ه. ش.
- ابن بابویه (الشیخ الصدوق)، محمد بن علي، التوحيد، تصحيح و تعليق: السيد هاشم الحسيني الطهراني، مؤسّسة النشر الاسلامي التابعة لجماعة المدرسين بقم المشرفة، قم، بی تا.
- الأسد آبادي، القاضي عبد الجبار، المغني في أبواب التوحيد و العدل، ج ۸ (المخلوق)، تحقيق: توفيق الطويل، سعيد زايد، راجعه: إبراهيم مدكور، القاهرة، ۱۹۶۳ م.
- الأسد آبادي، القاضي عبد الجبار، المغني في أبواب التوحيد و العدل، ج ۹ (التوليد)، تحقيق: توفيق الطويل، سعيد زايد، راجعه: إبراهيم مدكور، القاهرة، ۱۷۰ ص.
- اشمیتکه، زابینه، اندیشه های کلامی علامه حلی، ترجمه احمد نمایی، انتشارات آستان قدس رضوی، مشهد، ۱۳۷۸ ه. ش.
- اصفهانى، بهاء الدین، إجابة الفکر، چاپ شده در: میراث حوزه اصفهان، دفتر اول، به اهتمام: سید احمد سجادی، رحیم قاسمی، پژوهش: مرکز تحقیقات رایانه ای حوزه علمیه اصفهان، مؤسسه فرهنگی مطالعاتی الزهراء (علیها السلام)، قم، ۱۳۸۳ ش.
- الفاضل الهندي، بهاء الدین، كشف اللثام عن قواعد الأحكام، ج ۱۱، مؤسّسة النشر الاسلامي التابعة لجماعة المدرسين بقم المشرفة، قم، بی تا.
- افندی، الاصبهاني، الميرزا عبدالله، رياض العلماء و حياض الفضلاء، تحقيق: السيد احمد الحسيني، منشورات مكتبة آية الله العظمى المرعشي النجفي، قم، ۱۴۰۳ ه. ق.
- إعجاز حسين، كنتوري، كشف الخجب و الأستار عن أسماء الكتب و الاسفار، منشورات مكتبة آية الله العظمى المرعشي النجفي، الطبعة الثانية، قم، ۱۴۰۹ ه. ق.
- الأمین، السيد محسن، أعيان الشيعة، ج ۱۲، حقه و أخرجه: حسن الأمين، دار التعارف للمطبوعات، بيروت، ۱۴۰۳ ه. ق.
- انصاری، حسن، «مشکل انتساب کتاب انقاذ البشر من الجبر و القدر به شريف مرتضى» منتشر شده در: <http://ansari.kateban.com/post/1923>
- انصاری، حسن، «نکته های درباره آثار شريف مرتضى»، منتشر شده در: <https://ansari.kateban.com/post/3479>
- بحر العلوم الطبباطباي، السيد محمد المهدي، رجال السيد بحر العلوم المعروف بالفوائد الرجالية، ج ۴، حقه و علق عليه: محمد صادق بحر العلوم و حسين بحر العلوم، مكتبة الصادق، طهران، ۱۳۶۳ ش.
- البروجردي، السيد علي، طرائف المقال في معرفة طبقات الرجال، ج ۲، تحقيق: السيد مهدي الرجائي، منشورات مكتبة آية الله العظمى المرعشي النجفي، قم، ۱۴۱۰ ق.
- البغدادي، اسماعيل باشا، إيضاح المكنون في الذيل على كشف الظنون عن اسامي الكتب و الفنون، ج ۲، دار إحياء التراث العربي، بيروت.
- البغدادي، اسماعيل باشا، هدية العارفين، أسماء المؤلفين و آثار المصنفين، ج ۲، دار إحياء التراث العربي، بيروت.
- التبريزي، علي بن موسى، مرآة الكتب، الجزء الخامس، تحقيق: محمد علي الحائري الخرم آبادي، مكتبة آية الله العظمى المرعشي النجفي، قم، ۱۳۸۰ ش / ۱۴۲۲ ق.
- ثبوت، أكبر، حسن بصری، انتشارات حقیقت، تهران، ۱۳۸۶ ش.
- الخرّ العاملي، محمد بن الحسن، أمل الأمل في علماء جبل عامل، ج ۲، تحقيق: السيد أحمد الحسيني، دار إحياء التراث

العربي، بيروت، ۱۴۳۱ ق.

الحسني، عبدالحی بن فخرالدین، نُزهة الخواطر و بهجة المسامح و التواظر، ج ۸، قام بمراجعته وإكماله: أبو الحسن علي الحسني الندوي، دائرة المعارف العثمانية، حيدرآباد، الطبعة الثانية، ۱۴۰۲ ق.

الحسيني الرُّنوزي، الميرزا محمد حسن، رياض الجنة، ج ۳، تحقيق: علي الرفيعي العلامرودشتي، إشراف: سيد محمود المرعشي النجفي، قم، مكتبة سماحة آية الله العظمى المرعشي النجفي - الخزانة العالية للمخطوطات الإسلامية، ۱۳۸۴ ش.

الحسيني الرُّنوزي، الميرزا محمد حسن، رياض الجنة، ج ۲، تحقيق: علي الرفيعي العلامرودشتي، إشراف: سيد محمود المرعشي النجفي، قم، مكتبة سماحة آية الله العظمى المرعشي النجفي - الخزانة العالية للمخطوطات الإسلامية، ۱۳۷۸ ش.

الحلي، الحسن بن يوسف، إيضاح مخالفة السنة لنص الكتاب والسنة، تصحيح و تحقيق: بي بي سادات رضی بهابادی، كتابخانه، موزه و مركز اسناد مجلس شورای اسلامی، دليل ما، تهران، ۱۳۸۷ ش.

الحلي، الحسن بن يوسف، خلاصة الأقوال في معرفة الرجال، ج ۳، تحقيق و تعليق: محمد باقر ملكيان، مراجعة و ضبط: مركز تراث الحلة، العتبة العباسية المقدسة، الحلة، ۱۴۳۹ ق.

الحلي، الحسن بن يوسف، خلاصة الأقوال في معرفة الرجال، تحقيق: الشيخ جواد القوي، مؤسسة النشر الفقاهه، قم، ۱۴۱۷ هـ.

الحلي، الحسن بن يوسف، خلاصة الأقوال في معرفة الرجال، نسخه خطي كتابخانه آية الله سيد حسن صدر دركازميه.

الحلي، الحسن بن يوسف، أجوبة المسائل المهنائية، تحقيق: محيي الدين الممقاني، مطبعة الخيام، قم، ۱۴۰۱ هـ.

الحلي، الحسن بن يوسف، استقصاء النظر في البحث عن القضاء والقدر، حققه وقدم له: إبراهيم التميمي، مطبعة الحوادث، بغداد، ۱۹۷۸ م.

الحلي، الحسن بن يوسف، استقصاء النظر في البحث عن القضاء والقدر، تحقيق: يعقوب الجعفري، قم، مجله كلام اسلامي، سال دوم، شماره دوم (ش ۶)، ۱۳۷۲ هـ.ش، صص ۳۴ - ۴۸.

الحلي، الحسن بن يوسف، استقصاء النظر في البحث عن القضاء والقدر، تحقيق: فارس تبريزيان الحسون، انتشارات مركز تحقيقات حج، قم، ۱۴۱۶ هـ.

الحلي، الحسن بن يوسف، استقصاء النظر في البحث عن القضاء والقدر، تحقيق: فارس تبريزيان الحسون، بي جا [قم]، بي نا [نشر مشعر]، بي تا.

الحلي، الحسن بن يوسف، استقصاء النظر في القضاء والقدر و يليه الفرق بين كلام النبي و قول الوصي، تحقيق: السيد محمد الحسيني النيسابوري، دار أنباء الغيب، مشهد، ۱۴۱۸ هـ.ق. / ۱۳۷۷ هـ.ش.

الخوانساري، محمد باقر، روضات الجنات في احوال العلماء والسادات، ج ۸، دار إحياء التراث العربي، بيروت، ۱۴۳۱ هـ.ق. درايته، مصطفی، فهرستگان نسخه های خطی ایران (فنخا)، ج ۱۰، سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، تهران، ۱۳۹۱ ش.

درایته، مصطفی، فهرستگان نسخه های خطی ایران (فنخا)، ج ۳۳، سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، تهران، ۱۳۹۲ ش.

درایته، مصطفی، فهرستگان نسخه های خطی ایران (فنخا)، ج ۳، سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، تهران، ۱۳۹۰ ش.

الدرایته، مصطفی، معجم المخطوطات العراقية، ج ۲، منظمة الوثائق و المكتبة الوطنية في الجمهورية الأسلامية الإيرانية، تهران، ۱۴۳۹ ق.

الرازي، فخرالدین محمد بن عمر، القضاء و القدر، ضبط نصه و صححه و علّق عليه: محمد المعتمد بالله البغدادي، دار الكتاب العربي، الطبعة الثانية، ۱۴۱۴ هـ - ۱۹۹۴ م.

الرازي، فخرالدین محمد بن عُمَر، المطالب العالیة من العلم الإلهی، ج ۹ (الجزء التاسع)، تحقیق: أحمد حجازي السقا، دار الكتاب العربي، ۱۴۰۷ هـ - ۱۹۸۷ م.

الرّسی، القاسم بن إبراهیم، مجموع كتب و رسائل الإمام القاسم بن إبراهیم الرسی، ج ۲، دراسة و تحقیق: عبدالکریم أحمد جَدبان، دار الحکمة الیمانیة، صنعاء، ۱۴۲۲ ق.

الزّکلی، خیرالدین، الأعلام، ج ۸، دار العلم للملایین، بیروت، الطبعة السابعة عشرة، ۲۰۰۷ م.

سیحانی و دیگران، معجم التراث الکلامی، ج ۵، مؤسسة الإمام الصادق (علیه السلام)، قم، ۱۴۲۳ ق.

شمس، محمّد جواد، دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ج ۲۰، (مدخل حسن بصری)، مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی، تهران، ۱۳۹۱ ش.

شوشتری، قاضی نورالله، مجالس المؤمنین، ج ۷، بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی، مشهد، ۱۳۹۲ ش.

الشهرستانی، عبدالکریم، المکمل والتّحلی، تخریج: محمّد بن فتح الله بَدران، القاهرة، مكتبة الانجلو المصرية، الطبعة الثانية.

شیروانی، محمّد، «معرفی چند نسخه خطی»، مجله وقف میراث جاویدان، سال سوم، شماره ۹، بهار ۱۳۷۴ ش. صص ۱۲۴ - ۱۲۶.

الصدر، السید حسن، تکملة أمل الأمل، ج ۶، تحقیق: محفوظ، حسینعلی و دباغ، عدنان و دباغ، عبدالکریم، دار المؤرخ العربی، بیروت، ۱۴۲۹ هـ.ق.

طالقانی، سید حسن، آموزه آمرین در اندیشه امامیه نخستین، مؤسسه علمی - فرهنگی دارالحدیث، قم، ۱۳۹۷ ش.

الطباطبائی، السید عبدالعزیز، مكتبة العالمة الحلی، إعداد: مؤسسة آل البيت لإحياء التراث، مؤسسة آل البيت عليهم السلام لإحياء التراث، قم، ۱۴۱۶ ق.

الطوسي، نصیرالدین، أوصاف الأشراف، تعریب محمّد بن علي الجرجاني الحسيني الحلي الغروي، تحقیق: محمّد سعید الطریحی، مجلة الموسم، العددان ۵۷ - ۵۸، السنة ۱۴۲۷، ۱۶ هـ.ق. / ۲۰۰۵ م.

الطوسي، نصیرالدین، تلخیص المَحْضَل، تحقیق و تعلیق: محسن بیدارفر، مكتبة بیدار، قم، ۱۴۴۰ ق.

الطوسي، نصیرالدین، تلخیص المَحْضَل، تصحیح: عبدالله نورانی، دار الأضواء، بیروت، الطبعة الثانية، ۱۴۰۵ ق.

طوسی، نصیرالدین، مجموعه رسائل خواجه نصیرالدین طوسی، تصحیح: محمّد تقی مدرّس رضوی، تهران، دانشگاه تهران، چاپ اول، ۱۳۳۵ ش. (چاپ دوم: ۱۳۹۰ ش. با همکارى مؤسسه پژوهشی میراث مکتوب).

طوسی، نصیرالدین، جبر و اختیار، قم، بی نا، ۱۳۴۱ ش.

طوسی، نصیرالدین، شیرازی، صدرالمتألهین، دو رساله فلسفی در بیان اراده انسان: جبر و اختیار تألیف خواجه نصیرالدین طوسی، جبر و تفویض یا رساله خلق الأعمال به ضمیمه متن عربی تألیف صدرالمتألهین شیرازی، تهران، نشر علوم اسلامی، اسفند ۱۳۶۳ ش.

طوسی، نصیرالدین، جبر و اختیار، تحقیق: دکتر شیخ محمود نعمتی، قم، نشر مجمع ذخائر اسلامی، ۱۳۹۴ ش.

طوسی، نصیرالدین، به اهتمام: عبدالله نورانی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران، ۱۳۸۳ هـ.ش.

الطهرانی، الشیخ آقا بزرگ، الذریعة إلى تصانیف الشیعة، ج ۲۶، دارالأضواء، بیروت، ۱۴۰۳ ق.

العامري، أبو الحسن، رسائل أبي الحسن العامري و شذراته الفلسفية، دراسة و نصوص: د. سَحبان خَلیفات، الجامعة الأردنیة، عمان، ۱۹۸۸ م.

العلوي، یحیی بن حمزة بن علي بن إبراهیم، الجواب الناطق بالصواب القاطع لعری الشک و الارتیاب / الجواب القاطع للتمويه عما یرد علی الحکمة و التنزیه، تحقیق و دراسة: إمام حنفي عبدالله، القاهرة، دار الآفاق العربیة، ۱۴۲۰ هـ / ۲۰۰۰ م.

العلوي، یحیی بن حمزة بن علي بن إبراهیم، مجموع الإمام المؤید برب العزة، تحقیق: قاسم حسن قاسم أحمد السراجی،

- مؤسسه الإمام زيد بن علي الثقافية، صنعاء، ۱۴۳۱ هـ / ۲۰۱۰ م.
- عمارة، محمد، رسائل العدل والتوحيد، ج ۲، دارالهدى، ۱۹۷۱ م.
- العمرائي، يحيى بن أبي الخير، الانتصار في الرد على المعتزلة القدرية الأشرار، دراسة و تحقيق: سعود بن عبدالعزيز الخلف، ج ۳، دار أضواء السلف، الرياض، ۱۴۱۹ هـ.
- فان اس، يوزف، كلام و جامعه در سده های دوم و سوم هجری، ج ۱، مترجمان: فرزین بانکی، احمد علی حیدری، انتشارات دانشگاه ادیان و مذاهب، قم، ۱۳۹۶ ش.
- الكليني، محمد بن يعقوب، الكافي، ۱۵، ج، دارالحدیث، قم، ۱۴۲۹ هـ. ق.
- لاهیجی، ملا عبدالرزاق، گوهر مراد، ویراسته: جعفر پژوم (سعیدی)، نشر سایه، تهران، ۱۳۸۳ ش.
- المامقاني، الشيخ عبدالله، تنقيح المقال في علم الرجال، ج ۲۱، تحقيق: الشيخ محي الدين المامقاني و الشيخ محمدرضا المامقاني، ج ۳۶، مؤسسة آل البيت (عليهم السلام) لإحياء التراث، قم، ۱۴۳۱ هـ. ق.
- المجلسي، محمد باقر، بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار، ۱۱، ج، دار إحياء التراث العربي و مؤسسة التاريخ العربي، بيروت، الطبعة الأولى، ۱۴۱۲ هـ. ق.
- مدرّس تبریزی، محمد علی، ریحانة الأدب، تهران، انتشارات خیام، چاپ چهارم، ۱۳۷۴ ش.
- مدرّس رضوی، محمدتقی، احوال و آثار خواجه نصیرالدین طوسی، اساطیر، تهران، چاپ سوم، ۱۳۸۶ ش.
- مدرّسی (زنجانی)، محمد، سرگذشت و عقاید فلسفی خواجه نصیرالدین طوسی، انتشارات امیرکبیر، تهران، ۱۳۶۳ ش.
- الموسوي، علي بن الحسين والحلي، الحسن بن يوسف، إنقاذ البشر من الجبر و القدر و يليه استقصاء النظر في القضاء و القدر، نشره و صححه و علّق عليه: علي الخاقاني النجفي، النجف، مطبعة الراعي، ۱۳۵۴ ق. - ۱۹۳۵ م.
- الموسوي، علي بن الحسين، رسائل الشريف المرتضى، تصحيح: السيد أحمد الحسيني، نجف، مطبعة الآداب، ۱۹۶۶.
- الموسوي، علي بن الحسين، رسائل الشريف المرتضى، ج ۲ و ۳، تقديم: السيد أحمد الحسيني، إعداد: السيد مهدي الرجائي، قم، دارالقرآن الكريم، ۱۴۰۵ ق.
- المهيايمى، علي بن أحمد بن إبراهيم، تبصير الرحمن و تيسير المنان و بهامشه: زهدة القلوب في تفسير غريب القرآن، ج ۲، مطبعة بولاق، مصر، ۱۲۹۵ ق.
- المهيايمى، علي بن أحمد بن إبراهيم، تفسير المهائمي المسمى (تبصير الرحمن و تيسير المنان ببعض ما يشير إلى إعجاز القرآن)، ج ۳، تحقيق: أحمد فريد المزيدي، بيروت، دارالكتب العلمية، ۲۰۱۱ م.
- المهيايمى، علي بن أحمد بن إبراهيم، مشرع الخصوص إلى معاني النصوص، علق حواشيه: أحمد فريد المزيدي، بيروت، دارالكتب العلمية، م. ۲۰۰۸ / ق. ۱۴۲۹
- المهائمي، علي بن أحمد بن إبراهيم، مشرع الخصوص إلى معاني النصوص، قم، دفتر تبليغات اسلامي، ۱۳۷۹ ش.
- المهائمي، علي بن أحمد، خصوص النعم في شرح الفصوص الحكم، تحقيق و تخريج و تعليق: أحمد فريد المزيدي، بيروت، دارالكتب العلمية، ۱۴۲۸ ق. / ۲۰۰۷ م. ۷۲۸ ص.
- الناصر لدين الله، أحمد بن يحيى، كتاب النجاة، باعتناء: ويلفرد ماديلونغ، المعهد الألماني للأبحاث الشرقية، بيروت، ۱۴۳۰ / ۲۰۰۹ م.
- الهادي إلى الحق، يحيى بن الحسين، مجموع رسائل الإمام الهادي إلى الحق القويم يحيى بن الحسين بن القاسم بن إبراهيم (الرسائل الأصولية)، تحقيق: عبدالله بن محمد الشاذلي، مؤسسة الإمام زيد بن علي الثقافية، صعدة، الطبعة الثانية، ۱۴۲۳ ق. - ۲۰۰۲ م.

Abdulrahman Al-Salimi and Wilferd Madelung, *Early Ibādī Theology: Six Kalām Texts by 'abd Allāh B. Yazīd Al-Fazārī*, Brill, 2014, pp. 13-58.

Abdulsater, Hussein Ali, "To rehabilitate a theological treatise. Inqādh al-Bashar min al-Jabr wa-l-Qadar", *Asiatische Studien - Études Asiatiques*, Volume 68, Issue 2 (Jul 2014), pp. 519-547.

- Cook, Michael, *Early Muslim Dogma: A Source-Critical Study*, Cambridge, Cambridge University Press, 1981.
- Madelung, Wilferd, "al-Fazārī, 'Abdallāh b. Yazīd", in: *Encyclopaedia of Islam*, THREE, Edited by: Kate Fleet, Gudrun Krämer, Denis Matringe, John Nawas, Everett Rowson. Consulted online on 20 August 2020 <http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912-ci3-COM-30960>.
- Morewedge, Parviz, *The metaphysics of Ṭūsī: treatise on the proof of a necessary being, treatise on determinism and destiny, treatise on division of existents*, Society for the Study of Islamic Philosophy and Science; Institute for Cultural Studies, New York : SSIPS, 1992.
- Obermann, Julian, "Political Theology in Early Islam: Ḥasan Al-Baṣrī's Treatise on Qadar", *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 55, No. 2 (Jun., 1935), pp. 138-162.
- Ritter, Hellmut, "Studien zur Geschichte der islamischen Frömmigkeit I. Ḥasan al-Baṣrī", *Der Islam*, vol. 21, Issue 1, 1933, pp. 1-83.
- Schmidtke, Sabine, *The Theology of al-'Allama al-Hillī (d. 726/1325)*, Berlin, Klaus Schwarz, 1991.
- Schwarz, Michael, "The Letter of al-Hasan al-Baṣrī", *Oriens*, Vol. 20 (1967), pp. 15-30.
- van Ess, Josef, *Anfänge muslimischer Theologie. Zwei antiqadaritische Traktate aus dem ersten Jahrhundert der Hira, Beiruter Texte und Studien*, 14 (Beirut & Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1977). Pp. x + 280, 58 (Arabic).
- (بدايات علم الكلام في الإسلام: رسالتان في الرد على القدرية من القرن الأول للهجرة للحسن بن محمد بن الحنفية والخليفة عمر بن عبد العزيز مع ملحق في اخبار غيلان الدمشقي، حققها و ترجمها و علّق عليها: يوسف فان إس، المعهد الألماني للأبحاث الشرقية، بيروت، ١٩٧٧ م.)

